Univerzitet Singidunum

Departman za poslediplomske studije i međunarodnu saradnju

Studijski program: Poslovna ekonomija

Master rad

BUDUĆNOST REVIZIJE U SRBIJI

Mentor:

Prof.Dr. Milovan Stanišić

Student:

Nenad Pavlović

Br.indeksa 401075/2009

Beograd, mart 2013.

SADRŽAJ

1. METODOLOŠKI ASPEKTI IZRADE PRISTUPNOG RADA 3
1.1. Empirijski značaj 3
1.2. Definisanje osnovnih pojmova 4
1.3. Metode istraživanja 4
1.4. Teorija hipotetičkih okvira istraživanja 5
1.5. Predmet istraživanja 5
1.6. Ciljevi istraživanja 5
1.7. Vremenski period istraživanja 5
2. UVOD 6
3. REVIZIJA 7
3.1. Pojava revizije 7
3.2. Razvoj revizije u Srbiji 8
3.3. Definisanje revizije 9
3.4. Principi revizije 11
3.5. Uloga revizije 11
3.6. Vrste revizije 13
4. REVIZOR 14
4.1. Vrste revizora 15
4.2. Budućnost revizorske profesije 16
4.3. Revizori u Srbiji 17
5. REVIZORSKE FIRME 18
5.1. Deloitte&Touche tohmatsu 19
5.2. Pricewaterhousecoopers 20
5.3. Stanišić – audit D.O.O. 22
5.4. Stanojević auditing D.O.O. 23
6. STANJE REVIZORSKIH FIRMI U SRBIJI U 2008. GODINI – 10 GODINA OD ZAPOČINJANJA ZAKONSKI ZAHTEVANE REVIZIJE 24
6.1. Rezultati razvoja revizija u Srbiji 25
6.2. Revizorske firme u Srbiji – brojno stanje i struktura 26
6.3. Prvih deset revizorskih firmi u Srbiji 27
6.4. Raspored ovlašćenih revizora po revizorskim firmama u Srbiji 29
6.5. Uticaj marketinga na poslovanje revizorskih firmi 33
7. REALNOST U SRBIJI 41
7.1. Da li državne kompanije koriste usluge „Velike četvorke”? 41
7.2. Rezultati prve revizije budžeta Srbije 42
8. REVIZORSKA INSTITUCIJA 43

9. STEČAJ I LIKVIDACIJA PREDUZEĆA do 28. jul 2009. 49
9.1. Rezultati privatizacije u dosadašnjem periodu 49
9.2. Pravni okvir procesa privatizacije u Srbiji 52
9.3. Pokretanje postupka stečaja i likvidacije 54
10. Počeci privatizacija u Srbiji 56
10.1. Model iz 1997. godine 57
10.2. Model iz 2001. godine 57
10.3. Privatizacija u Srbiji 59
10.3.1. Politika i privatizacija 60
10.3.2. Politika privatizacije infrastrukturnih delatnosti 61
10.3.3. Greške u tranziciji vezano za restrukturiranje i transparentnost u procesu privatizacije 63
10.4. Tri razloga zašto je privatizacija u zastoju 63
10.5. Poslednji model se pokazao kao najbolji 65
10.6. Pristup informacijama u procesu privatizacije 66
10.6.1. Javni tender 67
10.6.2. Javna aukcija 68
10.7. Organi u procesu privatizacije 69
11. "Isti aršini" - revizije privatizacije 70
12. Privatizacija i sukob interesa 72
13. Budućnost privatizacije u Srbiji 74
14. Budućnost revizjie u Srbiji 75
15. ZAKLJUČAK 82
LITERATURA 84

1. METODOLOŠKI ASPEKTI IZRADE PRISTUPNOG RADA

U ovom radu se razmatra revizija sa svim svojim ključnim elementima kao i najznačajniji činioci njene pojave, razvoja i delovanja na području Republike Srbije. Obzirom da naša država funkcioniše i razvija se u uslovima savremenog poslovnog okruženja u kome dominiraju promenjivost i sa njom povezani neizvesnost i poslovni rizici (od neuspeha, nepredviđenih gubitaka, kriminalnih radnji i sl.), te je izložena čestim promenama može se zaključiti da se navedeno stanje države reflektuje i na stanje njene revizije.

Stoga se izrada rada zasnivna na *generalnoj hipotezi* da brojne i česte promene u Srbiji i odsustvo pravilnog funkcionisanja na svim nivoima vode i do brojnih i čestih promena u sferi revizije koja je usled toga nedovoljna efikasna, efektivna i ekonomična. Ova generalna hipoteza se kroz dalji rad dokazuje i potvrđuje.

Pored ključnih faktora koji determinišu reviziju u Srbiji i trenutnog, realnog stanja naše revizije, u radu se govori i o opštim elementima revizije nezavisno od zemlje i teritorije na kojoj ona deluje: definisanje revizije, revizora, revizorskih firmi... Takođe se govori i o osnovnim i značajnim tipovima revizije kao što su interna, eksterna, državna, budžetska revizija.

Istraživanje i izrada ovog rada se sastoje od tri ključne faze:

1. Stvaranje pretpostavki na osnovu postojećih saznanja;
2. Prikupljanje podataka i stvaranje iskustvene evidencije;
3. Uključivanje rezultata istraživanja u naučni fond.

U ovom prvom delu ćemo u kratkim crtama predstaviti empirijski značaj, ključne pojmove, hipotetički okvir, metode istraživanja i naravno predmet i cilj istraživanja celokupnog rada.

1.1. Empirijski značaj

Ovaj naučno-istraživacki rad predstavlja empirijsko, kontrolisano, sistematsko i kritičko ispitivanje hipoteza o pretpostavljenim relacijama između fenomena, procesa i elemenata u sistemu revizije uopšte, ali i u sistemu revizije u Srbiji te stoga ima i izuzetan značaj.

Danas postoji nepodeljeno mišljenje o značaju i ulozi reviziji za celokupan nacionalni ekonomski razvoj. Iako se značaj revizije potencira još od ranijih peroda, danas se ovom fenomenu posvećuje posebna pažnja u kontekstu ekonomskog razvoja. Dok je menadžment okupirao pažnju teoretičara početkom prošlog veka, promenjeni uslovi poslovanja poslednjih godina stavljaju u prvi plan interesovanja upravo reviziju.

Organizacije su se bitno promenile u odnosu na početak industrijalizacije pod uticajem promena tehnologije i makroekonomskih tokova na globalnom nivou. U razvijenim zemljama je došlo do promena vrednosti, načina života, strukture vremena, nivoa obrazovanja i životnog standarda. Došlo je do zasićenja u potrošnji i masovna proizvodnja ustupa mesto individulizaciji potreba i takozvanoj "ekonomiji doživljaja". Sve to zahteva nove odnose u svetu rada, vođenja poslovanja, efikasnije modele upravljanja, nove načine kontrole i u suštini nove efikasne i efektivne načine sprovođenja revizije. Više nije dovoljna administrativna kontrola, efikasno upravljanje troškovima i proizvodnjom.

Tokom razvoje privrede menja se i uloga revizije. U vreme nastanka revizije, prevashodna njena uloga odnosila se, na otkrivanje prevara i grešaka. Pored pomenute primarne uloge, početkom XX veka, javlja se i uloga vezana za verifikaciju tačnosti računovodstvenih evidencija (sekundarni cilj revizije). Nakon 1940. godine primarana svrha i uloga revizije postaje i ostaje, sve do danas, atestiranje kredibiliteta finansijskih izveštaja. U poslednje vreme, pomenuti tradicionalni pristup, postaje manje relevantan, jer nije u stanju obezbediti poslovne podatke koji anticipiraju poslovne događaje i promene i koji se mogu koristiti kao osnova za efikasno odlučivanje. Postoji potreba da se revizija redefiniše, revitalizuje i prilagodi promenama do kojih dolazi u kompleksnom poslovnom okruženju.

Koncept revizije se stalno menja i oplemenjuje novim kvalitativnim sadržajima iz kojih rezultiraju novi empirijski pokazatelji. Stoga je jako važno da se uz primenu adekvatnih naučnih i istraživačkih metoda i postupaka kroz ovaj rad na najprecizniji način definiše sama revizija i njena uloga i značaj u savremenom poslovnom svetu ali sa posebnim osvrtom na njenu ulogu i značaj u Republici Srbiji. Da bi na adekvatan način razumeli trenutno stanje „srpske revizije" moramo se potruditi da na osnovu dostupnih činjenica a upotrebom adekvatnih metoda istraživanja „običnom čitaocu" pojasnimo i definišemo elemente revizije, profesiju revizora kao i ulogu i način funkcionisanja revizorskih firmi. Tek nakon toga ćemo moći da kažemo da ovaj rad ima svoj značaj i doprinos u predstavljanju realnog sveta revizije u Srbiji.

1.2. Definisanje osnovnih pojmova

Revizija predstavlja ispitivanje dokumenata, isprava, izveštaja i drugih informacija, radi prikupljanja dovoljnog, adekvatnog i pouzdanog dokaza za izražavanje mišljenja (Zakon o državnoj revizorskoj instituciji, Službeni glasnik RS, br.101/2005., član 2.)

Revizor je stručno lice koje u skladu sa kodeksom profesionalne etike revizora obavlja poslove pregleda poslovnih knjiga i druge specijalizovane revizijske aktivnosti u funkciji davanja mišljenja o računovodstvenim izveštajima. To je lice koje preuzima završnu odgovornst za reviziju i rezultate revizije. ***Ovlašceni revizor*** je stručno lice koje poseduje sertifikat za obavljanje poslova revizije finansijskih izveštaja (Zakon o računovodstvu i reviziji, I. Osnovne odredbe, Član 3.).

Revizorske firme su firme koje se profesionalno bave poslovima revizije, računovdstva i konsaltinga.

1.3. Metode istraživanja

Metod je u teoriji saznanja i nauci, sistematski, objektivan način dolaska do nedvosmislenog odgovora na postavljene hipoteze.

U ovom radu se pre svega koristi deskriptivno istraživanje (orijentisano na definisanje i opis pojave) uz primenu *metode teorijskog istraživanja i analize sadržaja/dokumenata* (postupak kojim se prikupljaju podaci o konkretnoj pojavi, a predmet istraživanja odnosno izvor potrebnih podataka mogu biti knjige, novine, *on line* tekstovi i članci, radio i tv emisije i sve poruke kao elementi društvene komunikacije) i *statističke metode istraživanja* (posmatranje pojave i prikupljanje podataka o njoj, sređivanje prikupljenih obaveštenja u statističke podatke i analiza tih podataka).

1.4. Teorija hipotetičkih okvira istraživanja

Imajući u vidu da celokupan sistem poslovanja i organizovanja u našoj zemlji obeležavaju brojne i česte promene, može se lako zaključiti da te konstantne promene i odsustvo ustaljenog režima funkcionisanja na svim nivoima imaju uticaj i na stanje revizije, pa se isto tako lako može i pretpostaviti da je revizija u Srbiji nedovoljno efikasna, efektivna i ekonomična, pa je i to generalna, polazna hipoteza od koje se krenulo pri izradi ovog rada. Iz ove generalne hipoteze proističu i naredne, posebne hipoteze.

- Pretpostavlja se da su revizorska iskustva u Srbiji neadekvatna i da je održivost postojećeg načina organizovanja i delovanja celokupnog sistema finansijskog izveštavanja pod znakom pitanja.
- Pretpostavlja se da su, osim firmi „velike četvorke", postojeći kapaciteti ostalih revizorskih firmi u Srbiji slabi i da ih treba snažiti, kao i njihovu aktivnost i učešće u reviziji državnih kompanija i institucija.

1.5. Predmet istraživanja

Osnovni predmet istraživanja ovog rada jeste revizija u Srbiji, uz definisanje samog pojma revizije i svih njenih bitnih karakteristika.

1.6. Ciljevi istraživanja

Iz definisanog predmeta istraživanja proizilaze i njegovi ciljevi – sagledanje, sticanje i predstavljanje saznanja o realnom stanju revizije u Srbiji.

1.7. Vremenski period istraživanja

Istraživanje potrebno za izradu ovog rada je sprovedeno krajem 2012. godine i početkom 2013. godine.

2. UVOD

Revizija je sistematski proces koji izvodi nezavisan i kompetentan revizor, koji skuplja i vrednuje dovoljne i relevantne dokaze o poslovnim transakcijama i njihovim posledicama da bi utvrdio na koji je način stanje, vlasništvo, vrednovanje i obelodanjivanje tih akcija iskazano u računovodstvu.

Istoriju revizije je u velikoj meri odredila istorija računovodstvenog informacionog sistema. Još u drevnim kulturama Grčke, Egipta, Rima i Mesopotamije, postoje dokazi o postojanju razvijenih ekonomskih sistema. Krajem srednjeg veka, sa pojavom velikih trgovačkih kuća u Italiji, zaživela je teorija o maksimalizaciji profita, a trgovanje je postalo koordinisano iz jednog centra. Ali, za stvaranje uslova za pojavu revizije nije bila dovoljna pojava dvojnog knjigovodstva, nego tek industrijska revolucija, u Velikoj Britaniji 1780. godine. Tako je i institucionalizacija revizije postala samo pitanje vremena. Vrlo brzo osovane su i prve institucije, u Edinburgu – Društvo računovođa i u Velikoj Britaniji Institut ovlašćenih računovođa Engleske i Velsa.[1]

Od industrijske revolucije uporedo sa razvojem preduzeća i nastankom menadžerske funkcije revizija je zaokružila i učvrstila svoju ulogu u privredi. Njena funkcija je prevashodno da da neutralno stručno mišljenje o finansijskim izveštajima koje menadžment podnosi vlasnicima. Pored vlasnika koji se interesuju za finansijske izveštaje postoje i poslovni partneri, banke i kreditori koji imaju interes da umanje rizik poslovanja sa konkretnim preduzećem. Revizija tek u poslednjim decenijama kod nas dobija svoje zasluženo mesto koje u zemljama razvijenih ekonomija ima vekovima.[2]

Danas se dešavaju velike promene u svetu. Te promene su zastupljene u svim sektorima, oblastima jednog društva. Nekada društvo ne želi neke promene ali ne može da ih eliminiše. One su nekada često i nametljive od strane većih i jačih. Javni sektor takođe danas doživljava velike promene. Javni sektor odnosno javna preduzeća, su od velikog značaja za svaku državu i samo društvo. Finasijski izveštaji koje vode preduzeća predstavljaju strogo formalizovane forme kojima se zahvata sve bitno o preduzeću – imovina,uspešnost,gotovinski tokovi... Odgovornost za sastavljanje tih izveštaja nosi menadžment preduzeća. Sam proces sastavljanja finasijskih izveštaja je dosta složen i zahteva saglasnost sa računovodstvenim standardima i zakonskim propisima i zahteva angažovanje revizora. Zadatak revizije je ispitivanje realnosti bilansa odnosno provera da li su oni istiniti. Prevare i pronevere u finansijskim izveštajima postaju praksa u današnje vremei upravo su revizori ti koji greške treba da otkriju i sankcionišu.

Revizija koju Srbija ima je izraz kako potreba tako i svih okolnosti u kojima se obavlja. Ipak, revizija je itekako značajan faktor kvaliteta finansijskih izveštaja a time i kvailiteta čitavih ekonomskih odnosa, pa je sigurno značajno posvetiti joj potrebnu pažnju. Kako god okarakterisana revizija u Srbiji, moramo imati uvek na umu da društvo mora sve više pažnje posvećivati reviziji kao čuvaru reda u ekonomskim odnosima. Želimo li unapređenje tih odnosa – jačajmo sve karike u lancu finansijskog izveštavanja, i reviziju kao bitnu kariku tog lanca.

[1] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.12.2011.)
[2] Milovan Stanišić, *Revizija,* Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 1

3. REVIZIJA

Razvojem privrede razvijala se i revizija. U vreme nastanka revizije prvenstvena uloga revizije odnosila se na otkrivanje prevara i grešaka. Početkom XX veka javlja se uloga vezana za verifikaciju tačnosti računovodstvenih evidencija (sekundarni cilj revizije). Nakon 1940.godine došlo je do krupnih promena u shvatanju ciljeva revizije. U pomenutom periodu, pa sve do današnjih dana, primarna uloga revizije je atestiranje kredibiliteta (pouzdanosti) finansijskih izveštaja. U Međunarodnim standardima revizije se ističe da je uloga, odnosno cilj revizije da nezavisni revizor izrazi svoje mišljenje da li su računovodstveni izveštaji sastavljeni u skladu sa utvrđenim okvirom za finansijsko izveštavanje. U poslednje vreme, tradicionalni pristup koji se bazira na atestiranju podataka u računovodstvenim izveštajima, postaje manje relevantan. Zato reviziju treba prilagoditi promenama do kojih se dolazi u kompleksnom poslovnom okruženju. Jedan od mogućih pravaca daljeg razvoja revizije će biti baziran na proširenju postojeće verifikacione uloge revizije.[3]

3.1. Pojava revizije

Od najstarijih vremena ljudstvo je obavljalo određene svrsishodne poslovne aktivnosti i vodilo poslovne evidencije o istima. Svrha vođenja poslovnih evidencija je bila u polaganju računa državi za plaćanje poreza[4]. Svrha nastajanja revizije je davanje mišljenja o finansijskim (računovodstvenim) izveštajima. Istorija revizije je određena istorijom računovodstva ili knjigovodstva.

U latinskom jeziku reč „auditor" je imala značenje slušaoca koji je saslušavao poreske obveznike o rezultatima njihovog rada kako bi im odredio poresko opterećenje.

Antropolozi su pronašli zapise revizorskih aktivnosti koji se vremenski mogu locirati u vreme ranog Vavilona (oko 300 godina pre Hrista). Takođe je nesporno da je revizorska aktivnost praktikovana i u drevnoj Kini, Grčkoj i Rimu. [5]

Međutim, iako je privredni život bio razvijen i u drevnim kulturama (Egipat, Grčka, Rim), evidentiranje transakcija je imalo za cilj samo održavanje veza sa poslovnim partnerima. Knjigovodstvo kao instrument za određivanje dobiti ili bogatstva nije bilo poznato. Racionalno maksimiziranje bogatstva ili profita nije se uklapalo u sistem drevnih kultura (bogatstvo nije bilo funkcija preduzetništva ili uspešnih poslovnih transakcija, već je bilo nagrada za lojalnost državi ili za način života usklađen sa verskim i moralnim principima). Ideja maksimiziranja profita pojavila se krajem srednjeg veka sa pojavom velikih trgovačkih kuća u Italiji.

Pojava dvojnog knjigovodstva u Italiji (1494. godine) nije bila dovoljna za pojavu revizije u današnjem smislu. Industrijska revolucija (počela u Velikoj Britaniji oko 1780. godine) dovela do pojave velikih industrijskih preduzeća sa složenom strukturom. Počela je da se javlja potreba za finansiranjem preduzeća iz eksternih izvora i počelo je razdvajanje vlasništva od upravljanja preduzećem. Pojavila se tražnja za stručnjacima za knjigovodstvo i reviziju internih finansijskih izveštaja i izveštaja o bonitetu preduzeća namenjenih eksternim korisnicima. Institucionalizacija računovodstvene i revizorske profesije izvršena je prvi put

[3] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)
[4] Prof. dr Stakić B., Barać, S., *Javne finansije*, Univerzitet Singidunum, 4. izdanje, Beograd, 2009., str. 113.
[5] Milovan Stanišić, *Revizija,* Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 3

osnivanjem društva računovođa u Edinburgu (1853. godine). Ubrzano odvajanje vlasništva od upravljanja i finansijski skandali ubrzali su razvoj revizorske profesije.[6]

Ekspanzija uloge finansijske revizije može se pratiti i u trouglu: *dozvolio – preporučio – zahtevao*. Od 1844 god. za vreme Gledstonove vlade, eksternu reviziju je *dozvolio* Zakon o preduzeću Ujedinjenog Kraljevstva. Prema ovom zakonu od naimenovanog revizora se tražilo da podnese izveštaj o tome, da li godišnji bilans stanja daje potpunu i objektivnu sliku preduzeća. Zakonom o preduzeću, iz 1860 godine, revizija se *preporučuje,* dok se Zakonom o preduzeću iz 1900. godine revizija *zahteva* za preduzeća sa ograničenom odgovornošću. Institutu ovlašćenih revizora Škotske dato je 1854 godine prvo kraljevsko ovlaštenje, jednoj profesionalnoj organizaciji ovlašćenih revizora . Sledi Institut ovlašćenih računovođa u Engleskoj i Velsu 1887 godine i Institut ovlašćenih računovođa u Irskoj 1888 godine. Od 1896 godine u Njujorku je uspostavljeno zvanje ovlašteni revizor. Kolevka revizije je Velika Britanija, za nju se vezuje nastanak jednog novog društveno – ekonomskog sistema u svetskim razmerama pa samim tim i jednog novog finansijskog sistema.[7]

U savremenim uslovima revizija (revidere (starolatinski):ponovno viđenje) ima drugu funkciju i drugo značenje. Do promene je došlo u vreme nastanka industrijske revolucije. U tom periodu, kompanije su naglo nastajale i rasle u svakom pogledu: u pogledu tehnologije, saobraćaja, komunikacija, menadžmenta, itd. Iz tih razloga je potreba za kapitalom bila sve veća i veća. Bilo je potrebno privući dodatni kapital pored kapitala postojećih vlasnika kapitala. Da bi se kapital privukao, bilo je nužno nastajanje novih uslova koji su se oličavali u nastanku i razvoju sofisticiranih tržišta hatrija od vrdnosti i kreditnih institucija radi zadovoljavanja finansijskih potreba velikih nacionalnih, kao i sve većeg broja internacionalnih korporacija.

Najbitnija promena je nastala sa pojavom profesije menadžera. Naime, rast preduzeća je doveo do toga da vlasnici nemaju znanja, stručnosti i veštine da upravljaju velikim poslovnim sistemima. Uprava (menadžment) je podnosila izveštaje o poslovanju koji su imali dvostruku ulogu – osnova za plaćanje poreza i polaganje računa menadžmenta vlasnicima.[8]

3.2. Razvoj revizije u Srbiji

Polemika oko uvođenja revizije kod nas, počela je još u Kraljevini Jugoslaviji. Ova oštra polemika se vodila između poznavalaca revizije s jedne strane i tvrdokornih državnih organa s druge strane. U našim preduzećima, inostrana preduzeća, kao vlasnici akcija imali su upravljačku funkciju i zalagali su se za uspostavljanje nezavisne računovodstvene revizije. Nasuprot njima, državni organi su vršili opstrukciju. Tek sa pojavom ekonomske krize (1929-1933) reviziji se počinje poklanjati adekvatna pažnja[9].

Mnoštvo propisa o uvođenju revizije doneto je nakon Drugog svetskog rata. Godine 1948. donet je Zakon o reviziji privrednih preduzeća i ustanova, koji je regulisao pitanja revizije u 57 članova[10]. Međutim, ta revizija bila je verna kopija tadašnje ruske organizacije revizije. Uvođenjem samoupravljanja polazilo se od bazične teze da će glavnu ulogu u

[6] www.ekof.bg.ac.rs/nastava/spec_prob_rev_fin/2010/Revizija2.ppt (posećen 22.04.2010.)
[7] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)
[8] Milovan Stanišić, *Revizija,* Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 3
[9] Mr Tatjana Stefanović, dr Nataša Golubović, *Uticaj globalne finansijske krize na finansijski i realni sektor Srbije*, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, časopis "Ekonomske teme", str. 16.
[10] Eugen Sladović, Leon Jerovec, *revolucija beogradskog udruženja ekonomista na I Kongresu ekonomista,* 1974., str. 114.

nadzoru nad poslovanjem preduzeća imati radnici, tako da je revizija prestala da postoji. Tek posle1974. godine, upućivanjem određenog broja radnika Službe društvenog knjigovodstva u Englesku na teorijsko-praktičnu obuku za obavljanje poslova revizije, došlo je do oživljavanja ideje o uvođenju revizije kod nas. Ta reanimacija ideje o uvođenju revizije bila je, međutim, uglavnom nametnuta zahtevom stranih lica koja su investirala u našu privredu i banke. Glavna smetnja uspostavljanju revizije na osnovama zapadnog iskustva i domaćih potreba ponovo je bilo samoupravljanje, tj. zanemarilo se da su i samoupravni organi i radnici u tadašnjoj ulozi imali potrebu za istinitim i objektivnim informacijama. Period postojanja ekonomsko-finansijske Službe društvenog knjigovodstva označio je evoluciju pozitivnog mišljenja o reviziji kao profesiji i o njenom značaju za tržišnu privredu. Zakon o reviziji računovodstvenih izveštaja donet 1997. godine, ali zbog pojedinih neadekvatnih rešenja i njihove primene u prethodnom periodu, došlo je do izmene i dopune ovog zakona. To je bilo neophodno zbog usklađivanja odredaba tog zakona sa Četvrtom i Osmom direktivom EU, čime se nameravala postaviti zdravija osnova za brži i kvalitetniji razvoj revizorske profesije.[11]

Razvoju revizije na našim prostorima, značajan doprinos je dao i Profesor dr Eugen Sladović. Značaj njegovog doprinosa sa ogleda u tome, što je pre svega, objavio svoj predlog Zakona o privrednim savetnicima (zvanju koje danas odgovara zvanju ovlašćenih računovođa i ovlašćenih revizora). On je utvrdio, kao jedan od posebnih zadataka komore, da se na osnovu važećih propisa imenuju revizori trgovačkih knjiga i da se preporučuje da se postavljanje revizora izuzme iz kompetencije trgovačkih (privrednih) komora i prenese na samostalnu stručnu, samoupravnu organizaciju privrednih savetnika koja ujedno predstavlja najsigurniju garanciju za neprestano vršenje poverenih ovlašćenja i dužnosti, kao i za vršenje potrebnog nadzora.

3.3. Definisanje revizije

Pojam ***revizija*** potiče od latinskog izraza ***„revisio”*** što znači ponovno viđenje, ponovno gledanje, pregled, obnovu procesa, poslednji pregled sloga pred štampu.

Reviziju u poslovanju preduzeća predstavlja svaka sistemska i detaljno sprovedena naknadna kontrola poslovanja privredne organizacije i vrši se kada je potrebno precizno rasvetliti pravo stanje, kada se sumnja na postojanje finansijskih zloupotreba itd.

Revizija u sudstvu označava obnovu sudskog procesa na zahtev jedne od stranaka u sporu na osnovu novih dokaza.

U administraciji revizija predstavlja izmenu i dopunu zakona i drugih postojećih pravnih propisa.

U nauci revizija predstavlja izmenu i dopunu autorskog dela, a u publikovanju poslednji pregled autorskog dela i štampanih stvari sa odobrenjem za štampu.[12]

Revizija može da se definiše kao sistematičan pregled poslovnih knjiga i računovodstvenih izveštaja izvršen od strane revizora i eksperata sa ciljem da se izrazi kompetentno, stručno i nezavisno mišljenje o ispravnosti, istinitosti i tačnosti istih.[13]

[11] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)
[12] http://www.maturskiradovi.net/forum/Thread-nezavisnost-revizije-i-revizora: *Nezavisnost revizije i revizora* (posećen 16.04.2010.)
[13] Milovan Stanišić, *Revizija,* Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 6

Tom Li reviziju definiše na sledeći način: „Revizija je sredstvo pomoću koga se jedno lice uverava od strane drugog lica u kvalitet, stanje i status nekog predmetnog pitanja koje je ovo drugo lice ispitivalo".

Prema Grasgrinu: „Revizija predstavlja uopšteno, naknadno ispitivanje knjiga nekog privrednog preduzeća preko naročito ovlašćenih osoba izvan njega." Prema Meltzeru, revizija je: „Iz određenog povoda ili redovno od vremena do vremena, kritičko ispitivanje knjiženja i podloga od službenog revizora koji ne pripadaju revidiranom preduzeću." Specifičnost definicija revizije prema Grasgrinu i Meltzeru je da pripadaju grupi autora koji prilikom definisanja revizije polaze od pojma knjigovodstvene revizije.

Revizija, prema Zigleru treba da se bavi ne samo „kritičkim ispitivanjem ekonomskih i pravnih postupaka" (izvedenih iz samih knjigovodstvenih beležaka i tome pripadajućeg izvornog materijala), nego će ujedno ispitivati „ispravnost i vrednost te iz toga izvesti zaključak o prosuđivanju poslovnog procesa bilo na svim ili pojedinim radnim područjima kao i rukovodstva u celosti ili delimično, a napokon i same ekonomičnosti".

Zadatak revizije prema Zigler-u, je da se ispita i proceni:

- ispravnost i vrednost privrednih delatnosti i pravednog poslovnog procesa u celini i pojedinostima,
- primerenost postojeće organizacije,
- značenje poslovnog rezultata.

Prema Američkom savezu računovođa (AAA) revizija predstavlja „Sistematičan proces objektivnog dobijanja i procene dokaza vezanih za izjave uprave preduzeća o ekonomskim aktivnostima i događanjima, kako bi se odredio stepen saglasnosti između tih tvrdnji i ustanovljenih kriterijuma, a dobijeni rezultati preneli zainteresovanim korisnicima".

To znači da:

- revizija mora da bude planirana i pripremljena tako da revizori u potpunosti mogu da analiziraju važne dokaze;
- revizija je nezavisno, objektivno i stručno ispitivanje i procena dokaza, a lica koja vrše reviziju moraju biti poštena i nepristrasna
- revizor procenjuje pouzdanost i dovoljnost podataka sadržanih u poslovnim knjigama, tako što proučava, analizira i procenjuje računovodstvene sisteme i sisteme interne kontrole[14] na osnovu kojih treba da odredi prirodu, obim i terminski raspored ostalih postupaka revizije, i vrši sva ostala ispitivanja, istraživanja putem upita i druge postupke verifikacije računovodstvenih transakcija i salda računa koje smatra odgovarajućim;
- izjave uprave su osnovni ciljevi postupaka prikupljanja dokaza, onog što dokaz mora „dokazati";
- program revizije predviđa proveru većine izjava; i na kraju,
- revizija se obavlja u cilju izražavanja stručnog i verodostojnog mišljenja, u vidu pisanog izveštaja.[15]

[14] Međunarodni standardi revizije, prevod sa engleskog jezika, Savez RR Srbije, Beograd 2002., str.173.
[15] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)

Reviziju obavljaju lica – revizori. Prema tome revizija predstavlja intelektualnu aktivnost. Samo za ispitivanje valjanosti finansijskih izveštaja o poslovanju potreban je revizor za kog se kaže da je stručno lice koje je ovlašćeno od strane nadležnog državnog organa da vrši reviziju poslovanja preduzeća a koje pored poznavanja struke mora znati svoja prava i obaveze.

3.4. Principi revizije

Osnovni princip od kojeg revizija polazi u procenjivanju pravilnosti ili nepravilnosti, tj. ispravnosti ili neispravnosti je *Princip Zakonitosti*. Polaznu tačku za revizore pri ocenjivanju rada i poslovanja preduzeća predstavljaju zakonski i drugi propisi i na njima zasnovane upute, direktive, smernice, pravilnici i statuti. Ukoliko za ocenu rada i poslovanja preduzeća ne postoje nikakvi specijalni propisi, upute, smernice ili direktive, primenjuju se *Principi Uobičajene Dobre Prakse ili Princip Vrednog I Dobrog Ekonomisanja*. Neophodno je ispitati da li je primenjen osnovni princip poslovanja, a to je princip racionalnosti i princip ekonomičnosti. S obzirom da je revizija naknadno ispitivanje, tj. Nakon već proteklog poslovnog događaja, potrebno je proveriti dokumentaciju o pojedinom poslovnom događaju, tj. važno je uvažiti *Princip Dokumentovanog Poverenja*. Da bi se izbeglo da revizor bude subjektivan i nanese nepravdu pojedincu na koga se dostava odnosi, potrebno je proveriti osnovanost i tačnost raznih dostavljanja, pa i tajnih do kojih u preduzeću uvek dolazi.[16]

3.5. Uloga revizije

Značaj i uloga revizije u privredi i prosperitetu svake zemlje su nemerljivi. Neke od značajnijih uloge koje revizija ima su:

1. Uloga revizije u zadovoljavanju potreba najšire javnosti,
2. Uloga revizije u prihvatanju koncepta novog preduzeća,
3. Uloga revizije inspirisana zahtevom zaštite poverilaca.

Uloga revizije u zadovoljavanju potreba najšire javnosti

Klasično shvatanje finansijskog položaja preduzeća je princip zaštite poverilaca od rizika gubitka sredstava. U uslovima dinamične privrede menja se klasično shvatanje kreditne sposobnosti i finansijskog položaja preduzeća. Tradicionalno shvatanje ocene kreditne sposobnosti zasniva se na zasnivanju primarne sigurnosti na rezultatu (dinamički karakter), a sekundarne na stanju (statički karakter). U današnjim uslovima za zaštitu od rizika gubitka sredstava poverioci traže i dodatnu sigurnost u vidu kompletne nezavisne revizije računovodstvenih izveštaja. Bilansi preduzeća i banaka nisu realan odraz knjigovodstvenog stanja imovine, pa je adekvatnu zaštitu potraživanja neophodno tražiti u prethodnoj verifikaciji računovodstvenih iskaza. Pomenutu dodatnu sigurnost traže danas, pored pomenutih poverilaca, i ostali korisnici računovodstvenih informacija. Radi opšteg kredibiliteta sve više kompanija zahteva da im odgovarajuće revizorske kuće izvrše reviziju njihovih računovodstvenih iskaza. [17]

[16]http://analiticar.wordpress.com/2009/04/18/nacela-revizije/: *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)

[17] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)

Učiniti pouzdanijim finansijske informacije za potrebu svetskih tržišta kaptitala (i na taj način uticati i na stepen poverenja i u sama ta tržišta), suštinska je uloga revizije. Uloga revizora u izveštavanju tela i organa iz javnog sektora širom sveta, podjednako je značajna. Ono što najšira jvanost očekuje od finansijskih i drugih informacija, jeste da ne budu obmanjive, odnosno da prioritetna dužnost revizora bude u obaveštavanju korisnika finansijskih izveštaja da li je to zaista tako ili nije. Primarni zadatak revizora je da prosudi da li su objavljene informacije prezentirane na korektan način, tj. da li njihov korisnik može bez straha da donosi sopstvene ekonomske odluke. Revizor takođe treba da prosudi da li su takve informacije pripremljene na obmanjiv način ili su "frizirane", tako da ekonomske entitete prikazuju u vedrijem svetlu nego što je stvarnost. Od revizora se prema aktuelnoj setuaciji zahteva jedan novi trend, odnosno da svoje obaveze po osnovu izveštavanja treba da prošire i na računovodstvene principe. Specifičan zahtev u reviziji javnog sektora, jeste razmatranje zakonitosti i ispravnosti budžetskih transakcija (ispituje se ne samo visina već i priroda izdataka, kao i da se ispita da li su izdaci učinjeni u zakonskim i drugim okvirima).[18]

Uloga revizije u prihvatanju koncepta novog preduzeća

Restrukturiranje preduzeća dovodi do reafirmacije preduzetništva i preduzeća, i donosi novu terminologiju, poslovno ponašanje i drugačiji mentalitet kao i fundamentalne promene društveno-ekonomskog sistema. Na našim prostorima, na primer, neophodno je redefinisati koncept preduzeća, a onda takvom savremenom konceptu preduzeća, nametnuti kvalitativnu promenu funkcije revizije. Posebno mesto u novom konceptu preduzeća odnosi se na kategoriju dobiti. Preduzeća treba da povećavaju svoju dobit u slobodnoj konkurenciji, bez utaje i krađe. Ključnu ulogu u tom pravcu ima institucija revizije. U bilansima preduzeća i banaka iskazuje se nerealno knjigovodstveno stanje imovine, a na takvoj podlozi ne može se graditi koncept tržišnog preduzeća. Zato je nužno potrebno preispitivanje stvarne vrednosti aktive i pasive bilansa preduzeća, i to putem ponovnog procenjivanja ukupnog kapitala. Nezavisna finansijska revizija, da bi se došlo do objektivne i poštene procene kapitala, treba predhodno da verifikuje računovodstvene iskaze koji, tek nakon toga, mogu biti osnova za procenu ukupnog kapitala preduzeća.

Uloga revizije inspirisana zahtevom zaštite poverilaca

Na početku XXI veka, najšira javnost je glavna ciljna grupa čije potrebe revizori moraju da zadovolje. Suštinska uloga revizije je da se učine pouzdanijim finansijske informacije za potrebe svetskih tržišta kapitala i uloga revizora u izveštavanju tela i organa iz javnog sektora širom sveta, s ciljem sticanja poverenja najšire javnosti u njihov rad.

Najšira javonost očekuje da informacije budu tačne, da ne budu obmanjive, tj. da primarna dužnost revizora bude u obaveštavanju korisnika finansijskih izveštaja o istinitosti izveštaja. Primarni zadatak revizora je da utvrdi da li su objavljene informacije prezentirane na korektan način i da li su informacije «frizirane» u cilju prikazivanja ekonomskih entiteta u boljem svetlu. Specifični zahtev u reviziji javnog sektora jeste razmatranje zakonitosti i ispravnosti budžetskih transakcija jer najšira javnost očekuje da bude uverena da su transakcije sastavljača finansijskih izveštaja u zakonskim okvirima i zato revizor mora da

[18] http://analiticar.wordpress.com/2009/04/23/uloga-revizije-u-zadovoljavanju-potreba-najsire-javnosti/, *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)

ispituje ne samo visinu nego i prirodu izdataka i da li su izdaci učinjeni u zakonskim okvirima. [19]

3.6. Vrste revizije

Jedna od osnovnih podela revizije jeste na internu i eksternu reviziju.

Interna revizija (engl. internal auditing, nem. innerbetriebliche Rechnungsprüfung, interne Revision) je značajan deo celokupnog procesa revizije. Sprovode je organi onog preduzeća koje je objekat revizije i oni sami organizuju i sprovode program interne revizije kao celovit test svih aspekata interne kontrole.

Najznačajniji poslovi interne revizije su ispitivanje organizovanosti, razvoj i poboljšanje delotvornosti pojedinih poslovnih funkcija, ispitivanje načina donošenja poslovnih odluka, funkcionisanja informacionog sistema i drugi poslovi kojima se ispituje i ocenjuje poslovanje preduzeća. Zbog toga se interna revizija često naziva produženom rukom poslovodstva.

Interna revizija bi se mogla definisati i kao kontrola koja ispituje i ocenjuje delovanje ostalih kontrola, ili kao samostalna procenjivačka funkcija ustanovljena u organizaciji da ispituje i ocenjuje njene aktivnosti u službi organizacije.

Ove poslove mogu obavljati i revizorske kompanije, ali njihovo obavljanje treba razmatrati odvojeno od stručne i nezavisne eksterne revizije finansijskih izveštaja.[20]

Eksternu reviziju (engl. external auditing) vrše nezavisni ovlašćeni revizori, koji su imenovani od strane odgovarajućih organa preduzeća koje je objekat revizije ili ovlašćene državne agencije.

Suštinska razlika između interne i eksterne revizije jeste u organima koji je vrše. Organe interne revizije preduzeća ovlašćuje vrhovna uprava preduzeća (vrše je zaposleni u organizaciji) za razliku od eksterne revizije čije organe ovlašćuju na reviziju nalogom izvan preduzeća (nezavisni revizori). Interna revizija konstantno ispituje poslovanje preduzeća putem posebnog revizorskog sektora u smislu aktuelnih propisa, uputstava, internih direktiva i pravilnika. Eksterni revizori imaju veću kompetenciju, veću nezavisnost, ali su redovno vremenski limitirani i zbog toga pretpostavljaju dobru, adekvatnu organizaciju interne kontrole i revizije da bi svoje aktivnosti završili u što kraćem vremenskom roku.[21]

Jasno je da postoji veliki broj podela, tipova i vrsta revizija od kojih se svaka ističe svojim posebnim karakteristikama i jedinstvenim značajem. U skladu sa temom ovog rada kao jedna od najznačajnijih eksternih revizija se izdvaja revizija budžeta.

Revizija budžeta se sastoji od radnji koje se odnose na kontrolu završnog računa budžeta, te načina korišćenja javnih dobara od strane subjekata revizije, posebno u delu pravilnosti i uspešnosti raspolaganja istim. Ova revizija ima za cilj da proveri da li se javna sredstva koriste u ostvarivanju ciljeva koji su utvrđeni programima donesenim od strane

[19] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)
[20] http://wmd.hr/rjecnik-pojmovi-i/web/interna-revizija/: *Rečnik finansijskih pojmova* (posećen 18.01.2012.)
[21] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovori* (posećen 18.01.2012.)

predstavničkog i izvršnog tela države. Nepostojanje institucionalne revizije i kontrole ovog tipa, ostavlja otvoren prostor da se od strane javnopravnih subjekata, kojima su poverena javna dobra, ista koriste na nezakonit, neekonimačan ili neefikasan način.

Revizija budžeta se sastoji od radnji koje imaju za cilj da obezbede uspešno planiranje, izvršenje i kontrolu budžeta, korišćenje javnih dobara u skladu sa pozitivnim propisima i da se ista koriste u ostvarivanju ciljeva koji su utvdjeni programima donesenim od predstavničkih tela i vlade kao izvršnog organa.

Nepostojanje revizije budžeta ostavlja otvoren prostor da se političke odluke, npr. Odluke parlamenta prilikom usvajanja završnog računa budžeta, donose bez prethodno obezbeđenog stručnog mišljenja i da se od strane javnopravnih subjekata, kojima su poverena javna dobra, ista koriste na nezakonit, neekonomičan ili neefikasan način.

Reviziju javnog sektora i budžeta moguće je ostvariti samo kroz postupak revizije koju sprovodi nezavistan, samostalan i specijalizovan organ državne revizije. Izveštaj o utrošku javnih prihoda i načinu upravljanja državnom imovinom sačinjen samo od ministarstva finansija kao upravnog organa izvršne vlasti (interna kontrola), koji se podnosi preko vladinog završnog računa Skupštini nije, po merilima savremene demokratije, dovoljan.[22]

4. REVIZOR

Revizor je stručno lice koje u skladu sa kodeksom profesionalne etike revizora obavlja poslove pregleda poslovnih knjiga i druge specijalizovane revizijske aktivnosti u funkciji davanja mišljenja o računovodstvenim izveštajima. To je lice koje preuzima završnu odgovornost za reviziju i rezultate revizije.[23]

Revizor je osoba koja vrši nadzor i kontrolu rada operativnih izvršioca.

Ukoliko svoj rad obavlja u bankama to se odnosi na kontrolu i nadzor šalterskih radnika, obračunske službe, vrši internu reviziju filijale, prati novosti u području bankarske i računovodstvene zakonske regulative i održava baze podataka.

Ukoliko svoju reviziju obavlja u okviru preduzeća, revizor vrši obradu i kontrolu periodičnih izveštaja (bilans stanja, bilans uspeha, statistički aneks, poreski bilans i ostali prateći dokumenti). Za navedenu dokumentaciju odgovorno je samo preduzeće, dok je odgovornost revizora da izrazi mišljenje na osnovu revizije koju je izvršio.

Revizija se vrši u skladu sa Međunarodnim standardima revizije, Međunarodnim računovodstvenim standardima, Međunarodnim standardima finansijskog izveštavanja i Zakonom o računovodstvu i reviziji. Navedeni standardi i propisi revizorima nalažu da reviziju planiraju i izvrše na način da se u razumnoj meri uvere da izveštaji ne sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze.

Revizija uključuje ispitivanje dokaza na bazi provere uzoraka kao i primenjenih računovodstvenih načela i značajnih procena izvršenih od strane rukovodstva, kao i cenu opšte prezentacije izveštaja.[24]

[22]Mr Branislav Radulović, *Osnovi budžetskog prava i budžetska kontrola u Crnoj Gori,* Vlada Crne Gore – Uprava za kadrove,Podgorica, 2008. Str. 11-12
[23] Milovan Stanišić, *Revizija,* Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 7
[24] http://poslovi.infostud.com/info/opisi-zanimanja/13/Revizor/ (posećen 21.04.2010.)

Ličnosti revizora moraju se postaviti izvesni zahtevi koje revizor mora ispunjavati. Za vršenje revizorskih poslova je važno da revizor raspolaže sa velikim iskustvom i praksom i poznavanjem praktične strane trgovačkih operacija koje se ubrajaju u domen revizija. Revizor mora i u etičkom i socijalnom pogledu da predstavlja ličnost na apsolutnoj visini, tako da svojim ugledom uliva puno poverenje okolini sa kojom dolazi u dodir. Revizor treba potpuno objektivno i nepristrasno, stručno i kritički da iznese svoje prigovore na osnovu činjenica utvrđenih prilikom ekspertize, da zna da nije pozvan da štiti interese svog nalogodavca ili vlasnika preduzeća već samo interese same stvari, tj. iznalaženje prave istine koja jedina može da bude od koristi i nalogodavcu i vlasniku preduzeća.

Pri izboru ličnosti revizora insistira se na zrelijim osobama preko trideset godina starosti. Revizor treba da poseduje taktičnost u ophođenju sa ljudima, mora da izbegava potencijalne neprijatne incidente i mora se uzdržavati od stvaranja prijateljskih odnosa sa zaposlenima u preduzeću u kome obavlja reviziju. Izbor se ne sme ograničiti samo na visoku školsku spremu već se mora insistirati i na velikom životnom iskustvu i praktičnom poznavanju trgovačkih poslova.

Kao zaključak možemo navesti da revizor može biti lice koje ispunjava sledeće uslove: solidno teorijsko znanje i potrebnu praksu, moralne kvalifikacije, samostalan duh, pouzdanje, logičnost.[25]

Prema Milendorfu, „deset zapovesti" kojih bi svaki revizor trebalo da se pridržava su:

1. služi samoj stvari a ne ličnostima, pa ni samom sebi.
2. stoji iznad zainteresovanih (nalogodavac-preduzeće koje revidiraš), kao sudije koje pomažeš.
3. Ne dozvoli da te uticaji bilo koje vrste isteraju iz granice stroge stvarnosti.
4. Ne smatraj se nepogrešivim.
5. Ne daj odgovore na pitanja koja ne spadaju u domen tvog stručnog obrazovanja i znanja.
6. Prigovore učinjene tvojim stručnim mišljenjima iskoristi za iznalaženje i utvrđivanje stvarne istine, i ne upuštaj se i ne nastoj da ih bez proveravanja pobijaš.
7. Izvesti o svakoj grešci, pa ma je i sam učinio.
8. Budi istinit i jasan.
9. Prvo shvati pitanje pa onda daj odgovor inače nećeš moći razumeti.
10. Čuvaj stalešku čast.[26]

4.1. Vrste revizora

U realnom svetu revizije i poslovanja postoje dve osnovne vrste revizora:

- eksterni ili nezavisni revizori, i
- interni revizori.

Nezavisni revizori su revizori koji u okviru firmi za reviziju obavljaju svoje poslove na tržištu. Oni slobodno ugovaraju svoje poslove i potpuno su nezavisni od menadžmenta frime klijenta kojoj se radi revizija finansijskih izveštaja. Njihov posao se plaća po tarifi i

[25] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)

[26] http://analiticar.wordpress.com/2009/04/20/10-zapovesti-obaveznih-za-revizora/, *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)

ugovoru. Visina honorara je nezavisna od mišljenja koje formira revizor o finansijskim izveštajima. Revizor svoj rad mora da radi po standardima revizije i u skladu sa profesionalnom etikom. Nezavisnost se ogleda u ekonomskoj nezavisnosti (revizor uvek može da se povuče iz angažnama ako ima ograničenja u poslu ili trpi pritiske) i u misaonoj nezavisnosti (samostalno donosi sudove, stavove i konačno mišljenje i za njih profesionalno odgovara).

Nezavisni revizori su uglavnom ovlašćeni, ili od strane profesionalne organizacije, ili državne agencije. Kod nas revizori (revizori i ovlašćeni revizori) dobijaju ovlašćenja polaganjem pred komisijama Ministrastva za finansije.

Najveći broj većih preduzeća imaju stalno zaposlene ***interne revizore***. Interni revizori u tim firmama su, uglavnom, angažovani da za potrebe menadžmenta prevashodno obavljaju ispitivanja i procene efikasnosti poslovanja preduzeća. U stručnom smislu značajno vreme posvećuju na vrednovanje i procenu sistema internih kontrola. Isto tako, interni revizori mogu da obavljaju poslove poslovne revizije i revizije usklađenosti sa proklamovanom poslovnom politikom menadžmenta. U nekim slučajevima mogu biti uključeni u poslove revizije finansijskuh izveštaja u smislu pomaganja eksternim revizorima u obavljanju određenih poslova. U takvim slučajevima eksterni revizor treba da planira i kontroliše aktivnosti koje obavljaju interni revizori.

Interni revizori nisu nikada nezavisni od menadžmenta. Oni za potrebe top menadžmenta obavljaju preventivne aktivnosti da bi se sprečile nesuglasice sa eksternim revizorima i time osujetilo formiranje nepovoljnog revizijskog mišljenja.[27]

4.2. Budućnost revizorske profesije

Savremena tehnologija i Internet u današnje vreme zadaju nove probleme revizorima u uslovima kontinuirane revizije u realnom vremenu. Za takvu kontinuiranu reviziju uputstva priprema Komitet za međunarodnu praksu revizije. Odbor za praksu revizije je objavio Standard za kontrolu kvaliteta, koje treba da olakša revizorsku procenu. Od velikog značaja je insistiranje na Etičkom kodeksu prakse, dopunjen pouzdanim sistemom kontrole kvaliteta, kao poštovanje elementarnih etičkih i profesionalnih normi.

Važan element za jačanje buduće uloge revizora je i donošenje novog standarda za usluge jemstva koji sadrži zahteve koji se tiču i druge forme izveštaja i da se na taj način detaljno objasni predmet ispitivanja, da se da mišljenje o predmetu ispitivanja, kao i kriterijumu za merenje koje su revizori pri tome koristili. Od revizorske profesije se očekuje u budućnosti čitav niz poboljšanja. Ona mora svojim korisnicima da pokaže da će im pružiti bolju spoznaju bilansa i omogućiti im da procene rizike koji su neizbežan pratilac biznisa. Sa ovim je povezano i pitanje znčajnosti, s obzirom na to da su granice značajnosti uvedene s ciljem smanjenja neophodnog obima revizorskih provera. Veliki izazov za revizorsku profesiju u budućnosti jesu zahtevi korisnika računovodstvenih informacija da revizori nađu način da provere i izveštavaju u vezi sa budućim informacijama, što bi predstavljalo značajnu korist za društvo. U ovoj važnoj oblasti revizorska profesija bi na međunarodnom nivou morala da donosi smernice (direktive).

Ovo poboljšanje bi se moglo uraditi sa drugačijom formom izveštaja o reviziji, u kome će prigovori i verovatnoća, koji se odnose na takve projekcije, biti jasno izraženi.

[27] Milovan Stanišić, *Revizija,* Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 17

U ovoj profesiji, u svetlu zahteva za usluge jemstva, na značaju dobija potreba za napuštanjem krutog načina i pristupa izveštavanju, a revizori moraju da razvijaju žargon za izražavanje mišljenja koji bi bio usmeren ka računovodstveno manje edukovanom delu javnosti.[28]

Budućnost revizorske profesije i njena uspešnost, između ostalog, zavise i od kontinuiranog profesionalnog usavršavanja, licenciranja i nadzora revizora.

U programu kontinuiranog profesionalnog usavršavanja revizora – CPE, se ističe da profesionalni revizor treba da obavi stručne usluge sa opreznošću, sposobnošću i marljivošću i da je njegova obaveza da svoje stručno znanje i veštine drži na zahtevanom nivou. Stručna sposobnost revizora se može analizirati u dve međusobno povezane celine:

- postizanje stručne sposobnosti (traži se početno akademsko obrazovanje, sledi posebno uvežbavanje i polaganje ispita za sticanje zvanja revizora ili ovlašćenog revizora),
- usavršavanje već postignute stručne sposobnosti. Iz toga proizilazi potreba za stalnim profesionalnim usavršavanjem, licenciranjem i nadzorom revizora.

Za revizorsku profesiju je značajan Kodeks profesionalne etike, kojim profesija utvrđuje svoja pravila ponašanja zasnovana na etičkim normama Usavršavanje stručne sposobnosti revizora podrazumeva kontinuiran razvoj znanja o računovodstvenoj etici kao i značajna nacionalna i međunarodna stanovišta u vezi sa računovodstvom, revizijom i ostalim propisima i zakonskim zahtevima. Članice IFAC-a su u obavezi da prema CPE programu stimulišu i proveravaju tehničke veštine i stručne sposobnosti članova kako bi mogli stručno i kompetentno pružati usluge klijentima.[29]

4.3. Revizori u Srbiji

Naša država je jedina država koje pitanje revizora do pred Drugi Svetski rat nije regulisala. Inicijativa za stvaranje slobodnog zvanja privrednih savetnika kod nas bila je preduzeta od strane uprave Udruženja ekonomista u Beogradu, od strane Udruženja ekonomista u Zagrebu, kao i Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Zagrebu. Podneto je više projekata i uredbi Ministarstvu trgovine i industrije kako bi se ova materija regulisala. Uprava Udruženja ekonomista izradila je projekat uredbe koja bi regulisala ova pitanja u najsažetijem obimu.

Ovaj predlog uredbe je nekoliko puta menjan i dopunjavan da bi se konačno 1937. godine i Ministarstvo saglasilo sa njim a potom ga poslalo na mišljenje i razmatranje svim komorama u zemlji. Neke komore su se sa ovim projektom složile, a neke ne. Svoje mišljenje je predao i Savez ekonomista, sa svojim izmenama.

Sa pojavom ekonomske krize, reviziji se počinje poklanjati adekvatna pažnja a mnogi umni ljudi, podstaknuti posledicama pustoši delovanja krize u svetu a i kod nas, preporučili su uvođenje revizije i ustanovljenje zvanja revizor, kako bi poslovni subjekt putem nezavisne verifikacije svojih računovodstvenih izveštaja mogli efikasnije upravljati poslovnim procesima.

[28] http://analiticar.wordpress.com/2009/04/23/buducnost-revizorske-profesije/, *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)
[29] http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.04.2010.)

Profesionalno zvanje ovlašćeni revizor može da stekne lice koje ima visoku školsku spremu, radno iskustvo na poslovima eksterne revizije finansijskih izveštaja ili interne revizije u trajanju od tri godine, odnosno tri godine radnog iskustva kao rukovodilac na poslovima računovodstva, položen ispit za sticanje ovog profesionalnog zvanja i koje nije osuđivano za krivična dela koja ga čine nedostojnim za obavljanje ovih poslova.

Poželjne kvalifikacije i osobine revizora

Pre svega, revizor mora da bude upoznat sa propisima, standardima[30] i zakonima koji su usko povezani sa njegovim poslom. Mora biti upoznat sa detaljima izveštaja koje kontroliše kako bi mogao uočiti eventualne nepravilnost i greške. Od revizora se očekuje odgovornost, spretnost, tačnost, smirenost, dobar vid i pravovremeno uočavanje grešaka.

Osposobljavanje i zapošljavanje revizora

Revizor je zanimanje koje zahteva visoku stručnu spremu ekonomskog ili pravnog smera. Nakon završenog fakulteta, potrebno je zvanje ovlašćenog revizora, ovlašćenog internog revizora ili ovlašćenog računovođe kako bi ova delatnost mogla da se obavlja.

Tražnja od strane poslodavaca za revizorima je odlična, međutim odziv kandidata na ove oglase je slabiji, očigledno jer nema dovoljno kvalifikovanih kadrova iz ove oblasti, s obzirom da je obavezan sertifikat za revizora, i pored engleskog u većini slučajeva traži se i znanje nemačkog jezika i znanje rada na računaru. Bitno je takođe poznavanje finansijskih analiza i tržišta kapitala, kao i posedovanje organizacionih veština.

Radni uslovi

Revizor svoju delatnost obavlja u kancelariji, dok ponekad posao obavlja i na terenu ukoliko ga angažuje neko preduzeće. Svoj rad zasniva na kontroli koja je veoma odgovoran posao i koja uključuje potrebu za dobrom koncetracijom, smirenošću i preciznošću. Od nepogodnosti koje donosi ova vrsta posla može se navesti dugotrajno sedenje koje uslovljava bolove u leđima, kao i kontakt sa dokumentima koji zahtevaju dobar vid i dugotrajno iščitavanje, kako bi se utvrdila eventualna nepravilnost.[31]

5. REVIZORSKE FIRME

U svetu postoji mnogo revizorskih firmi koje se profesionalno bave poslovima revizije, računovdstva i konsaltinga. Potrebe za profesionalnom uslugom, nižim troškovima rada i boljim rezultatima su dovele do udruživanja revizora i računovođa u sve veće i brojnije firme, tako da sada u svetu postoji na desetine firmi od po nekoliko hiljada i nekoliko desetina hiljada radnika.

Mnogobrojne revizorske firme se mogu podeliti u dve velike grupe:

1. Firme “velike četvorke” i
2. Ostale revizorske firme.

[30] Donnely, J., Jr and Skinner.: the New Banker Developing Leadership in a Dynamic Era, Illinois 1989, str. 56.
[31] http://poslovi.infostud.com/info/opisi-zanimanja/13/Revizor/ (posećen 21.04.2010.)

Firme "velike četvorke" raspolažu globalnom mrežom povezanih firmi, razvijaju svoje metodologije, a pored revizije pružaju i druge profesionalne usluge. Ovu »veliku četvorku« čine:

1. PricewaterhouseCoopers,
2. Deloitte&Touche Tohmatsu,
3. KPMG,
4. Ernst&Young.

Ostale revizorske firme čini veliki broj malih lokalnih firmi, mali broj firmi koje imaju međunarodnu mrežu, ali znatno manju od firmi "velike četvorke".[32]

Prema registru preduzeća za reviziju Komore ovlašćenih revizora, u Srbiji je registrovano i svoje usluge pruža 42 preduzeća:

1.Alfa-Revizija д.о.о. 2.Аудитинг д.о.о. 3.Аудитор д.о.о. 4.Baker tilly WB revizija д.о.о. 5.BDO д.о.о. 6 Визура аудит д.о.о 7.Винчић д.о.о 8.Grant Thornton Revizit д.о.о. 9.Deloitte д.о.о. 10.ДИЈ Аудит предузеће за ревизију д.о.о. 11.Дил аудит д.о.о. 12.ДСТ - Ревизија д.о.о. 13.ЕКИ ревизија д.о.о. 14.Ernst & Young д.о.о. 15.Еуроаудит д.о.о. 16.IEF д.о.о. 17.Инвент Ревизија д.о.о. 18.Консултант - ревизија д.о.о. 19.KPMG д.о.о. 20.LB-REV д.о.о. 21.Либра аудит д.о.о. 22.МДМ Ревизија д.о.о. 23.Милинковић аудит д.о.о. 24.Moore Stephens revizija i računovodstvo д.о.о. 25.MC Global audit д.о.о. 26.Нова ревизија д.о.о. 27.Пан ревизија д.о.о. 28.Привредни саветник-ревизија д.о.о. 29.PricewaterhouseCoopers д.о.о. 30.Ревизија д.о.о. 31.Ревизија плус про д.о.о. 32.Савица д.о.о. 33.СБВ Јанковић д.о.о. 34.Синтема д.о.о. 35.Србоаудит д.о.о. 36.Станишић-аудит д.о.о. 37.Станојевић аудитинг д.о.о. 38.Confida-Finodit д.о.о. 39.ФИНЕКС С.Ј. д.о.о. 40.Финревизија д.о.о. 41.Focus team revizija д.о.о. 42.HLB audit & consulting д.о.о.[33]

U ovom radu će kratko biti predstavljena kako dve od četiri firme „velike četvorke", Deloitte Touche Tohmatsu i PricewaterhouseCoopers, tako i dva preduzeća iz grupe ostalih revizorskih firmi koje posluju u Srbiji, Stanišić-audit d.o.o. i Stanojević auditing d.o.o.

5.1. Deloitte&Touche tohmatsu

Deloitte se odnosi na preduzeće ***Deloitte Touche Tohmatsu***, krovno udruženje Swiss Verein, i mrežu njenih društava članica, od kojih je svaka pravno zaseban i nezavisan subjekat.

Jedan od začetnika revizorske profesije, William Deloitte, rano je počeo da gradi svoju karijeru. Kao predsednik novoosnovanog Instituta ovlašćenih revizora, Deloitte je 1888. Godine otvorio svoju kancelariju u Londonu. Godine 1893. Otvorio je kancelarije i u SAD, tako da je kompanija poznata pod imenom „Delloite" počela sa uslugama revizije u rastućoj industriji sapuna i sveća.

Danas je „Delloite" brend iza koje stoje desetine hiljada posvećenih profesionalaca zaposlenih u nezavisnim društvima po čitavom svetu koja sarađuju u pružanju revizorskih i konsultantskih usluga, usluga finansijskog savetovanja, kao i usluga upravljanja rizicima i poreskih usluga odabranim klijentima.

Ova društva su, kao što je već rečeno, članice krovnog društva *Deloitte Touche Tohmatsu* (DTT). Svako društvo članica usluge pruža na posebnom geografskom području i podleže zakonima i regulativi koja je na snazi u zemlji ili zemljama u kojima ono posluje.

[32] www.ekof.bg.ac.rs/nastava/spec_prob_rev_fin/2010/Revizija2.ppt (posećen 22.04.2010.)
[33] http://www.kor.org.rs/registri_preduzeca.asp, *Komora ovlašćenih revizora* (posećen 25.04.2010.)

DTT učestvuje u koordinisanju aktivnosti društava članica, ali ne pruža direktno usluge klijentima. DTT i društva članice su samostalni pravni subjekti, koji ne preuzimaju obaveze u ime ostalih društava članica, već svako snosi odgovornost samo za svoje odluke, rezultate i propuste, ne i za postupke i propuste ostalih društava članica. Svako društvo članica DTT je organizovano u skladu sa lokalnim zakonima, regulativom, uobičajenom praksom i drugim faktorima, i ima kapacitete da pruža profesionalne usluge na teritoriji na kojoj posluje preko svojih zavisnih preduzeća, filijala ili drugih subjekata.

U Srbiji, Crnoj Gori i Republici Srpskoj, profesionalne usluge pruža Deloitte d.o. Beograd, Podgorica i Deloitte d.o.o. Banja Luka (Deloitte SRB, CG i RS), društva članice regionalne organizacije Deloitte Central Europe Holdings Limited. Deloitte SRB, CG i RS su jedno od vodećih društava za profesionalne usluge u zemlji iz oblasti: revizije, poreskog, finansijskog i poslovnog savetovanja i upravljanja rizikom, a navedene usluge pruža više od 150 profesionalnih stručnjaka, iz zemlje i inostranstva.

Deloitte d.o.o. je 1997. Godine dobio dozvolu za obavljanje poslova revizije.

Usluge

Deloitte je vodeća kompanija za profesionalne usluge koja klijentima pruža širok spektar integrisanih usluga. Globalni pristup, čiji je cilj pomoći klijentu u postizanju najboljih rezultata, objedinjuje temeljno poznavanje poslovnih prilika i problema kao i inovativnost sa specijalizovanim znanjima o pojedinom sektoru.

Sektori

U Deloitte Srbija su razvijeni posebni programi unutar određenih funkcija, specijalizovane za pojedine privredne sektore. Mnogi eksperti za pojedine sektore imaju višegodišnje iskustvo rada u tim sektorima, te stoga raspolažu znanjem potrebnim za razumevanje specifičnih sektora problema, koje primenjuju u korist svojih klijenata.[34]

5.2. Pricewaterhousecoopers

PricewaterhouseCoopers (PwC), globalna organizacija za pružanje profesionalnih usluga, zapošljava 163.545 ljudi u svojim kancelarijama koje se nalaze u 757 gradova u 151 zemlji širom sveta. PwC pruža usluge u različitim domenima poslovanja, i to: usluge revizije, poreske usluge, usluge iz domena ljudskih resursa, poslovnih transakcija, poboljšanja poslovanja preduzeća i upravljanja rizicima u poslovanju. Profesionalno osoblje PwC pomaže klijentima da reše složene poslovne probleme i merljivo razviju svoju sposobnost da povećaju vrednost preduzeća.

Nazivi "PricewaterhouseCoopers" i "PwC" se odnose na mrežu kompanija članica PricewaterhouseCoopers International Limited (PwCIL). Svaka kompanija članica je poseban pravni entitet i ne deluje kao agent PwCIL ili bilo koje druge kompanije članice. PwCIL ne pruža usluge klijentima. PwCIL se ne može smatrati odgovornim za delovanje ili propuste bilo koje kompanije članice niti može kontrolisati njihove profesionalne odluke ili ih obavezati na bilo koji način. Nijedna kompanija članica se ne može smatrati odgovornom za

[34] http://www.deloitte.com/view/sr_RS/rs/index.htm (posećen 23.04.2010.)

delovanje ili propuste bilo koje druge kompanije članice niti može kontrolisati njihove profesionalne odluke ili obavezati na bilo koji način bilo koju kompaniju članicu ili PwCIL.

PricewaterhouseCoopers Srbija je otvorio kancelariju u Beogradu 2001 godine kao odgovor na prilike koje su se ukazale u procesu ekonomske reforme i liberalizacije tržišta. Na teritoriji Srbije PricewaterhouseCoopers pruža širok spektar poslovnih rešenja a stručni kadrovi neprestano rade na svom profesionalnom usavršavanju.

Temelj uspeha PricewaterhouseCoopers Srbija leži u stručnim i visoko kvalifikovanim kadrovima. Kancelarija u Beogradu trenutno zapošljava preko 150 domaćih i inostranih stručnjaka. Na teritoriji Srbije usluge pružaju domaći stručnjaci koji poznaju lokalno okruženje i zakonsku regulativu i međunarodni konsultanti sa bogatim iskustvom u rešavanju problema preduzeća u svetu i poznavanjem prilika u Srbiji.

Usluge

Usluge koje PwC pruža u Srbiji razvrstane su prema linijama usluga. Unutar svake od linija usluga rade visokokvalifikovani stručni kadrovi koji imaju obimno radno iskustvo, a čiji je zadatak da klijentima pomognu da izgrade vrednost poslovanja, da upravljaju rizicima u poslovanju i da povećaju učinkovitost njihovih preduzeća.

Linije usluga:

- Revizija i računovodstvo,
- Poslovno savetodavne usluge,
- Poresko savetodavne usluge,
- *Human resource* usluge,
- Usluge za ekspatrijate,
- Usluge procene i strategije,
- Praćenje usklađenosti poslovanja sa zakonom,
- PwC Trening Akademija.

Usluge revizije i računovodstva

Tim revizora je formiran od visoko kvalifikovanih stručnjaka koji rade u ovoj oblasti već dugi niz godina, faktički od samog početka uvođenja računovodstvenih standarda na prostorima Srbije. U sektoru za reviziju rade domaći i inostrani kadrovi sa visokim stepenom obrazovanja. Svi zaposleni u *PricewaterhouseCoopers*-u poseduju znanja iz domena lokalne i međunarodne računovodstvene prakse. *PricewaterhouseCoopers* u Srbiji zahteva od lokalno angažovanih kadrova, a u skladu sa svojom dugoročnom strategijom razvoja, da steknu međunarodno priznate profesionalne računovodstvene kvalifikacije (UK ACCA) i da se usko specijalizuju u pogledu primene Međunarodnih računovodstvenih standarda (IAS) i Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja (IFRS)[35].

Obzirom da Srbija prelazi na sistem tržišne ekonomije, zakonska regulativa Srbije u pogledu računovodstva i revizije se ubrzano menja. PwC dobro razume implikacije nove zakonske regulative i prakse na poslovanja preduzeća, te preduzećima, odnosno klijentima, nudi pomoć u razvoju odgovarajuće strategije kako bi iz svake novonastale situacije preduzeća mogla da izvuku najveću moguću korist. Usluge Sektora za reviziju:

[35] Prof. dr Zoran Petrović, *Računovodstvena regulativa,* Univerzitet Singidunum, Beograd, 2009.

- Revizija finansijskih izveštaja, revizija poslovanja i organizacije u skladu sa međunarodnom i lokalnom računovodstvenom regulativom;
- Pregled i analiza finansijskih i računovodstvenih evidencija i analiza poslovanja;
- Usaglašavanje, odnosno preračunavanje, računovodstvenih evidencija prikazanih u skladu sa računovodstvenim standardima Srbije sa IAS/IFRS, UK GAAP-om, US GAAP-om;
- Računovodstvene i savetodavne usluge za potrebe revizije finansijskih izveštaja, opšteg računovodstva, upravljačkog računovodstva i organizacionog restrukturiranja preduzeća;
- Obuka za primenu Međunarodnih računovodstvenih standarda i Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja;
- Održavanje knjiga u svrhu uspostavljanja efikasnog odeljenja Interne revizije.[36]

5.3. Stanišić – audit D.O.O.

Stanišić-audit d.o.o. je jedno od vodećih domaćih preduzeća za reviziju i konsalting, prvi put je registrovano u Trgovinskom sudu 19. avgusta 1999. godine a zatim je izmenom Zakona o privrednim subjektima u 2005. godini preregistrovano kod Agencije za registraciju privrednih subjekata.

Misija preduzeća Stanišić-audit d.o.o. je da plasiranjem obimnog znanja i dugogodišnjeg iskustva zaposlenih stručnjaka profesionalnim radom zauzme odgovarajuće mesto među najboljim revizorskim preduzećima u zemlji.

Od osnivanja, tim eminentnih stručnaka je obavio preko sto revizija kod pravnih lica, a od 2003. godine Stanišić-audit d.o.o. je i ekskluzivni saradnik jedne od najvećih stranih firmi u oblasti revizije i konsaltinga – *Panell Kerr Forster* (PKF).

Poslovanje preduzeća Stanišić d.o.o. je zasnovano na nekoliko značajnih stavki koje čine neophodan uslov za dugoročan uspeh poslovnog odnosa sa klijentima.

- Na prvom mestu je kvalitet revizorskih izveštaja koji su tačni, potpuni i sadržajni.U njima su na pregledan način izneti svi potrebni podaci upotrebljivi za širok spektar potencijalnih korisnika.
- Na drugom mestu je uslužnost koja se ogleda u tome da klijent u svakoj prilici može da se obrati stručnom kadru za savet u cilju rešavanja dilema iz poslovnih aktivnosti i postizanju konkurentnosti na tržištu.
- Na trećem mestu je profesionalna osposobljenost i stručnost naših zaposlenih.
- Na četvrtom mestu je efikasnost kada je ispunjavanje obaveza u dogovorenim rokovima.
- Na petom mestu slede poverljivost i zagarantovana poslovna diskrecija.
- Na šestom mestu pristupačnost cena usluga.

[36] http://www.pwc.com/rs/sr/index.jhtml (posećen 23.04.2010.)

Usluge

Zahvaljujući znanju i iskustvu koje poseduje njegov stručni kadar, ovo preduzeće nudi usluge iz tri oblasti:

- Oblast revizije:
  - Revizija finansijskih izveštaja,
  - Revizija poslovanja,
  - Revizija boniteta,
  - Revizija solventnosti,
  - Revizija specijalnih bilansa.
- Oblast računovodstva:
  - Ocena boniteta,
  - Konsultacije u izradi specijalnih bilansa,
  - Konsultacije u primeni domaćih i međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja.
- Oblast konsaltinga
  - Procena vrednosti kapitala,
  - Procena vrednosti imovine,
  - Izrada biznis plana,
  - Savetodavni poslovi u vezi sa porezom,
  - Usluge iz oblasti primene propisa za obračun,
  - Program privatizacije,
  - *Due diligence*,
  - Menadžment konsalting.[37]

5.4. Stanojević auditing D.O.O.

Preduzeće za reviziju i računovodstvo „STANOJEVIĆ AUDITING" d.o.o. Beograd je osnovano od strane Prof. dr Ljubiše Stanojevića, za vršenje usluga revizije posle donošenja zakona o reviziji računovodstvenih iskaza. Osnovna delatnost preduzeća jeste vršenje revizije računovodstvenih izveštaja i pružanje računovodstvenih usluga.

Preduzeće „STANOJEVIĆ AUDITING" d.o.o. je upisano u registar preduzeća za reviziju koji vodi Savezno ministarstvo za finansije i rešenjem istog ministarstva od 10. decembra 1997. godine je dobilo dozvolu za rad.

„STANOJEVIĆ AUDITING" d.o.o. radi po najsavremenijim metodama koristeći generatore programa za reviziju kompjuterizovanih sistema, čime se kvalitet rezultata revizije poboljšava, avreme vršenja revizije i kontrole se značajno smanjuje. Ovakav kompjuterizovan sistem umnogome garantuje sigurnost, pouzdanost i tačnost vršenja revizije.

Usluge

Preduzeće „STANOJEVIĆ AUDITING" d.o.o. obavlja svoje bazične usluge i to:

- Revizija
  - Revizija finansijskih izveštaja,
  - Revizija poslovanja,

[37] http://www.stanisicaudit.rs/indexmain.html (posećen 24.04.2010.)

- Revizija dosledne primene zakona i rugih propisa,
- Revizija boniteta,
- Revizija solventnosti,
- Revizija specijalnih bilansa
- Revizija obračuna poreza.

- Računovodstvo:
  - Vođenje knjigovodstva: velikih, srednjih i malih pravnih lica,
  - Čišćenje bilansa,
  - Izrada specijalnih bilansa,
  - Obračun poreza.

- Konsalting:
  - Procena vrednosti kapitala i imovine,
  - Izrada biznis (poslovnog) plana,
  - Izrada fisibiliti studije,
  - Usluge u vezi vođenja i obračuna poreza,
  - Konsultantske usluge u vezi vlasničke transformacije,
  - Davanje mišljenja prilikom postupka povećanja kapitala iz rezervi društva,
  - Primena propisa za obračun i plaćanje poreza,
  - Ocena investicionih projekata,
  - Revizija međunarodnih investicionih kredita,
  - Usluge u vezi međunarodnih računovodstvenih standarda, kao i
  - Pravni inžinjering, posebno u oblasti trgovačkog i bankarskog prava.[38]

6. STANJE REVIZORSKIH FIRMI U SRBIJI U 2008. GODINI – 10 GODINA OD ZAPOČINJANJA ZAKONSKI ZAHTEVANE REVIZIJE

Usluge revizije su na tržištu Srbije u sve jačem zamahu. Razvijanje tržišnih odnosa praćeno je potrebama atestiranja finansijskih izveštaja i komuniciranja povodom nalaza nezavisnog revizora. Po prvi put revizija je u Srbij i uvedena *Zakonom o reviziji* iz 1997. godine, a koji je donela SRJ. Tim zakonom je dat trogodišnji period pripreme, a prvi izveštaji nezavisnih revizora su predati za finansijske izveštaje iz 1999. godine.

Reviziju nikako ne čine revizori sami, niti sami finansijski izveštaj i, niti bilo koja komponenta okruženja finansijskog izveštavanja. Obrnuto je, ona je kompleksan ekonomski fenomen uslovljen ukupnim socijalnim i ekonomskim faktorima na kojima počiva, kvalitetom institucija čijim dejstvom se kanališe, stanjem duha u svim institucijama i pojedincima koji su akteri u finansijskom izveštavanju, kvalitetom kadra koji deluje u ovoj oblasti i mnogim konkretnim okolnostima na svim nivoima.

Sve do 2004. obveznici revizije su bila samo preduzeća koja su kategorisana kao velika, a potom su u obveznike uključena i srednja preduzeća. U samom startu revizorske

[38] http://www.stanojevicauditing.rs/(posećen 23.04.2010.)

kuće su na listi svojih klijenata imale preduzeća sa gotovo isključivo društvenim i državnim kapitalom. Situacija se u međuvremenu menjala: najpre zbog uključenja srednjih preduzeća u obveznike, drugo, zbog prerastanja mnogih manjih u srednja preduzeća, i treće zbog privatizacije preduzeća sa društvenim i državnim kapitalom. Nakon deset godina, u strukturi klijenata revizorskih firmi skoro da nema preduzeća s društvenim kapitalom, a smanjen je broj preduzeća s državnim kapitalom.

6.1. Rezultati razvoja revizija u Srbiji

Pouzdano se može tvrditi da je svaka godina u tom desetogodišnjem periodu donosila širenja obima dejstva, kako organizacija za koje se obavlja revizija i usluge slične reviziji, tako i izveštaja koji su predmet revizije. Rečju: neprekidno je sve više korisnika usluga i sve su raznovrsnije usluge.

Kao rezultat takvog kretanja zahteva za reviziju nastala je reakcija konsolidacije ponude tih usluga. Interesantno je primetiti da su se stalno šireći zahtevi za usluge revizije više pokrivali širenjem dejstva postojećih firmi negoli osnivanjem novih. Proces osnivanja novih firmi se ne može okarakterisati burnim, zahvaljujući dejstvu dva bitna faktora:

- Prvi je da je ulaz na listu revizorskih kuća zakonski regulisan i kontrolisan proces. Više je nego marginalan broj pojedinaca i organizacija koji su nelegalno krenuli u posao revizije, a oni koji su krenuli, brzo su ukinuti.
- Drugi faktor je činjenica da Srbija ima veoma ograničenu ponudu ovlašćenih revizora.

Zakonski je definisano da revizorske firme moraju imati jednog licenciranog ovlašćenog revizora da bi bile kvalifikovane da obavljaju reviziju kod srednjih preduzeća, a da moraju imati najmanje trojicu s tim zvanjem da bi obavljale reviziju finansijskih izveštaja kod velikih preduzeća.

Tokom razvoja revizorskih firmi u Srbiji, uglavnom se događalo neprekidno jačanje postojećih firmi i ne tako intenzivno uključivanje novih. Revizorske firme su profitirale od svoje prakse u smislu jačanja revizorskih procedura, uvođenja sistema kvaliteta i opštim unapređenjem svojih usluga.

Primetni rezultati desetogodišnje prakse zakonski obavezne revizije se mogu okarakterisati kao:

- Jačanje svesti o značaju revizije, kod onih koji objavljuju finansijske izveštaje, kao i kod korisnika. Nije manji efekat ni u smislu jačanja opšte svesti javnosti o važnosti revizije.

  1. Značajan doprinos sređivanju odnosa u finansijskom izveštavanju. Pouzdavanje u izveštaj nezavisnog revizora dovelo je do mnogo veće odgovornosti onih koji sastavljaju te izveštaje.

  2. Relativno se dobro uhodavaju i regulatorni organi, za čije dejstvo ima mnogo neiskorišćenog prostora.

- Konstituisane su revizorske firme, ojačale svoje kapacitete i postale odgovoran faktor finansijskog izveštavanja.
- Uvećan je broj revizorskih firmi i stvorena je konkurencija među njima.
- Povećan je, ali vrlo niskom dinamikom, broj ovlašćenih revizora.

Generalno, proces konsolidacije revizorskih firmi je doveo do solidnijih usluga i do većeg pouzdanja u finansijske izveštaja u Srbiji uopšte.

Sve ovo ne znači da odsustvuju problemi. Naprotiv, problema uvek ima, stvar je organizacije svih da se ti problemi identifikuju, odredi im se važnost i adekvatan pristup u rešavanju.

Tržišni zahvat revizije

O značaju i rezultatima revizije može se najpouzdanije suditi prema tome koliko je njeno dejstvo mereno prihodima koje ostvaruje. Na osnovu podataka o finansijskim izveštajima objavljenim na sajtu Agencije za privredne registre, ukupni prihod svih revizorskih firmi u Srbiji u 2008. godini iznosi 3,844 miLijarde dinara. Prethodne, 2007. godine, taj prihod je iznosio 2,92 milijarde dinara, što znači da je tržište revizorskih usluga poraslo za 918,5 miliona dinara. Rast od 31% svakako govori o priličnoj dinamici rasta revizorskih usluga, i to u godini u kojoj je došlo do prvih negativnih efekata svetske ekonomske krize. Za godinu dana vrednost aktive svih revizorskih firmi Srbije porasla je sa 1,54 na 2,01 milijardu dinara, što se može okarakterisati kao dobar znak jačanja ovih firmi. Istovremeno, uvećan je i kapital, koji je za godinu dana skočio sa 998,3 miliona na 1,05 mil ijardi dinara.

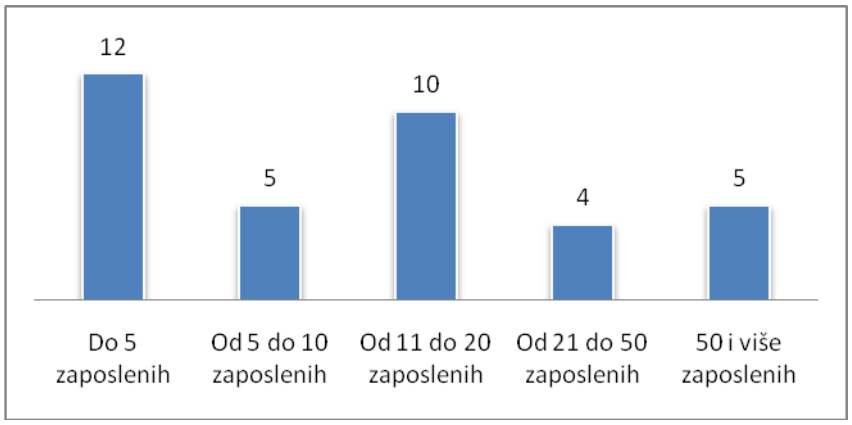
6.2. Revizorske firme u Srbiji – brojno stanje i struktura

Revizorske firme zapošljavaj u visokospecijalizovan kadar, pa je cifra onih koji rade u ovim firmama vredna pomena. Broj zaposlenih u svim revizorskim firmama, prema podacima sa sajta Komore ovlašćenih revizora, u Srbiji u 2008. godini iznosio je 908. U proseku u jednoj revizorskoj firmi radi više od tri (statistički) licencirana ovlašćena revizora. Broj ovlašćenih revizora se neprekidno uvećava i očekivanja su da će se u roku od jedne godine javiti značajna brojka novih licenciranih ovlašćenih revizora, čime će se obogatiti ponuda ovog, za sada, vrlo deficitarnog kadra.

Na spisku revizorskih firmi koje se vode u registru u 2008. godini bilo je 36 firmi. U međuvremenu, tokom 2009. godine, do kraja avgusta, taj broj je narastao na 39, a danas ih ima 42. To je populacija koja se postepeno formirala tokom prethodnog perioda od nešto više od deset godina i koja je u poslednje dve-tri godine brojno stabilizovana. Njihova bitna lokacijska karakteristika je velika koncentrisanost u Beogradu, uz neznatan broj onih čije je sedište van glavnog grada. Naravno, postepeno se javlja sve više firmi koje se formiraju u drugim centrima izvan Beograda. Tendencija decentralizacije lokacija će ići sve više kako se bude razvijalo i tržište ali i raspoloživost kadra i preduzetničke inicijative.

Struktura se može definisati prema mnogim kriterijumima, a ovde će se primeniti kriterijum veličine. Veličina daje prvenstveno utisak o dimenzijama u kojima data firma nastupa. Ona se smatra relevantnom za neka sagledanja koja mogu dati značajne informacije. Ovde je izvršena kategorizaciju revizorskih firmi Srbije prema krijerijumu koji je vidljiv na horizontalnoj osi dijagrama koji sledi. Grafik ukazuje da u ukupnoj populaciji revizorskih firmi Srbjje brojno dominiraju firme do 5 zaposlenih. U toj kategoriji je dvanaest firmi, što znači ravno jedna trećina ukupnog broja revizorskih firmi.

U kategoriji od 11 do 20 zaposlenih nalazi se 10 firmi, kategorija od 6 do 10 zaposlenih sastoji se od 5 firmi, četiri firme imaju od 21 do 50 zaposlenih, dok je pet firmi sa preko 50 zaposlenih.

Grafik 1. Struktura veličine revizorskih firmi u Srbiji

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf, posećen 15.04.2010.)*

6.3. Prvih deset revizorskih firmi u Srbiji

Rangiranje revizorskih firmi je izvršeno prema 4 kriterijuma:

- Ukupni prihod,
- Rast prigoda,
- Broj zaposlenih,
- Prihod po zaposlenom.

Ukupan prihod prvih 10 firmi iznosi3.241.427 hiljada dinara. Deset prvih firmi ostbaruje 84,3% od prihoda svih revizorskih firmi Srbije. Dvadeset i šest firmi ostvaruje 15.7% ukupnog prihoda svih revizorskih firmi Srbije. Precizniji podaci su predstavljeni na Tabeli 1.

Ukupan Prihod		
ang	**Revizorska Firma**	**Prihod**
.	Deloitte	1.042.647
.	KPMG	613.390
.	Ernst&Young	443.364
.	PWC	406.027
.	BDO BC Excel	299.805
.	Moore Stephens	131.199
.	Confida-Finodit	106.024
.	Euroaudit d.o.o.	84.655
	Priv. savetnik-revizija	57.

.		718
0.	Focus team revizija d.o.o.	56.598

Tabela 1. Ukupan prihod prvih 10 revizorskih firmi u Srbiji do kraja 2008 .godine

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf ,posećen 14.04.2010.)*

Rast prihoda – prosečan rast ukupnog prihoda svih revizorskih kuća Srbije u 2008. godini je iznosio 31%. Iznad tog proseka je 8 revizorskih firmi, a ispod datog proseka je skup od 28 revizorskih firmi.

* *Napomena:* rangirane su samo firme koje imaju prihod iznad 250 hiljada evra.

RAST PRIHODA		
Rang	**Revizorska Firma**	**Rast u %**
1.	Baker Tilly WB revizija	76.81%
2.	IEF	61.43%
3.	BDO BC Excel	53.57%
4.	Revizija d.o.o.	48.28%
5.	Revizit d.o.o.	48.05%
6.	Focus team revizija d.o.o.	37.95%
7.	DST - revizija	33.33%
8.	Deloitte	31.61%
9.	PWC	29.11%
10.	KPMG	26.95%

Tabela 2. Procentualni rast prihoda revizorskih firmi u Srbiji u 2008. godini

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf , posećen 14.04.2010.)*

Broj zaposlenih – ukupan broj radnika koje zapošljava deset kadrovima najbrojnijih revizorskih firmi je 710. Prvih deset firmi zapošljava 78% ukupno zaposlenih u reviziji, dok dvadeset i šest firmi zapošljavanepunih 22% zaposlenih u reviziji.

BROJ ZAPOSLENIH		
Rang	**Revizorska Firma**	**Zaposleni**
1.	Deloitte	166
2.	KPMG	153

3.	Ernst&Young	117
4.	BDO BC Excel	71
5.	PWC	63
6.	Moore Stephens	43
7.	Confida-Finodit	31
8.	Euroaudit d.o.o.	25
9.	Priv. savetnik-revizija	21
10.	Focus team revizija d.o.o.	20

Tabela 3. Broj zaposelnih u deset vodećih revizorskih firmi u Srbiji u 2008. Godini

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf ,posećen 14.04.2010.)*

Prihod po zaposlenom nije najveći u „velikoj četvorci". Ovo razbija iluziju o najvećim zaradama u najvećim firmama. Po ovom parametru, ispred „vodeće četvorke" su dve domaće firme. Razlika zaposlenog između prvog i poslednjeg na listi je dvostruka.

PRIHOD PO ZAPOSLENOM		
Rang	**Revizorska Firma**	**Zaposleni**
1.	Revizija d.o.o.	8.011
2.	Srboaudit d.o.o.	7.129
3.	PWC	6.445
4.	Deloitte	6.281
5.	Auditing d.o.o.	5.407
6.	Finrevizija	5.397
7.	Konsultant-revizija	5.285
8.	BDO BC Excel	4.223
9.	Revizija plus-pro d.o.o.	4.173
10.	KPMG	4.009

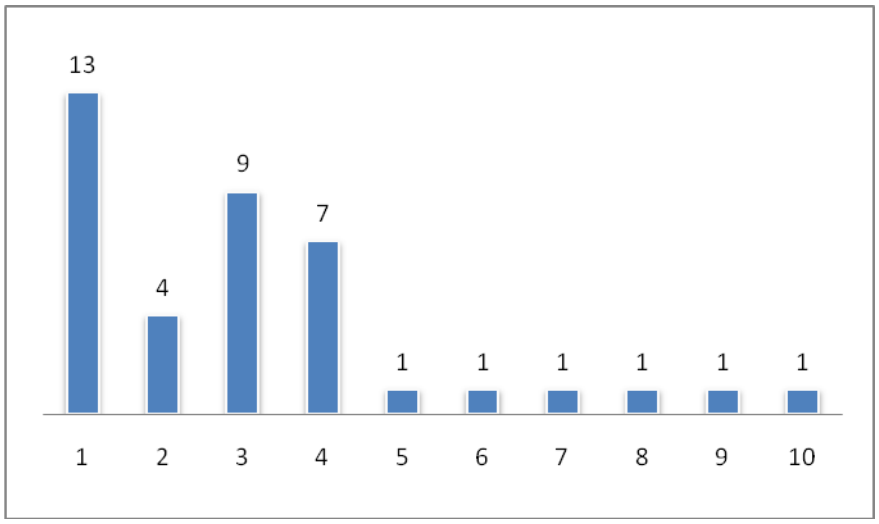
Tabela 4. Prihod po zaposlenom u deset revizorskih firmi u srbiji u 2008. Godini

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf, posećen 14.04.2010.)*

6.4. Raspored ovlašćenih revizora po revizorskim firmama u Srbiji

Broj revizora u firmama

Na sledećem pregledu su iskazani ovlašćeni revizori po revizorskim firmama. Broj na vrhu stuba ukazuje na broj organizacija a na vertikali je predstavljen broj revizora.

Grafik2. Broj revizora u revizorskim firmama u Srbiji

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf, posećen 14.04.2010.)*

Ono što grafikon pokazuje može se ovako čitati:

- Trinaest revizorskih firmi ima samo po jednog ovlašćenog revizora.
- Četiri firme imaju po dva ovlašćena revizora;
- Devet firmi imaju po tri ovlašćena revizora;
- Šest revizorskih firmi - a to su najveće firme - imaju više od četiri ovlašćena revizora.

Interesantno je i to da revizorska firma koja ima najveći broj ovlašćenih revizora nije na spisku prvih pet po veličini, dakle nije član „Velike četvorke".

Struktura revizorskih firmi ukazuje na mladost te populacije. Tek je protekla prva decenija od zvaničkog uvođenja revizije, pa je normalno da je i struktura revizorskih firmi krhka. Njeno jačanje dolazi na red.

Koncentracija revizora

Kako su ovlašćeni revizora koncentrisani? Gde ih je najviše, a gde su najređi? Deo odgovora je dat u predhodnoj tački.

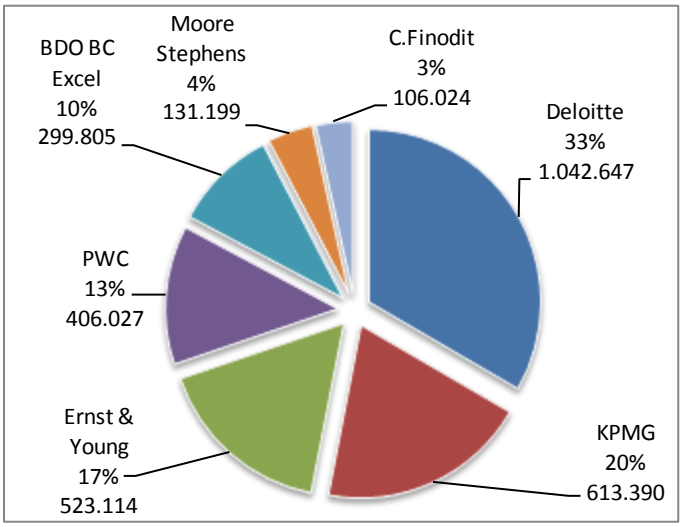
Pomoć u odgovoru na ovo pitanje je i sledeća statistka (prema podacima sa sajta KOR-a sa kraja septembra 2009):

- 76 ovlašćenih revizora radi u 33 revizorske firme. Dakle, u 85% frimi radi 58% revizora. U proseku u ovim firmama radi 2,33 revizora.
- U šest preostalih organizacija sa spiska revizorskih firmi, koje su najznačanjije i u kojima je najjača koncentracija ovlašćenih revizora, zapošljena su 53 revizora. Prosečan broj ovlašćenih revizora po firmi ovde je 8,8. Ovde 15% revizorskih firmi zapošljava 42% raspoloživih ovlašćenih revizora.

Ovi podaci su samo indikativni, oni su statistika. Priča o kvalitetu traži dopunske podatke.

- Kvalitet je vezan za masu, kako posla tako kvalifikovanih ljudi. Nesporno je da male firme nemaju prag kvaliteta.
- Velike firme nisu samo kvalititet, nego i kvalitet koji nesporno mora biti tu. Koncentracija posla vodi koncentraciji kadra, odakle se razvija i kvalitet.

Dominantnu poziciju među ovim firmama ima „Velika četvorka", koja ima najveće prihode, najviše kadra i najbolju tržišnu poziciju. Njoj se približava BDO koji ima markantan rast poslednjih godina. Iza ove petorke sa prihodom od preko sto miliona dinara su Moore Stephens Revizija i Confida Finodit.

Grafik 3. Revizorske firme sa najvećim prihodima

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf, posećen 14.04.2010.*

Ovo je grupa od sedam firmi, gde sve imaju oznaku internacionalnih. Iza njih se na j aze firme sa skromnijim tržišnim učešćem, odnosno prihodima.

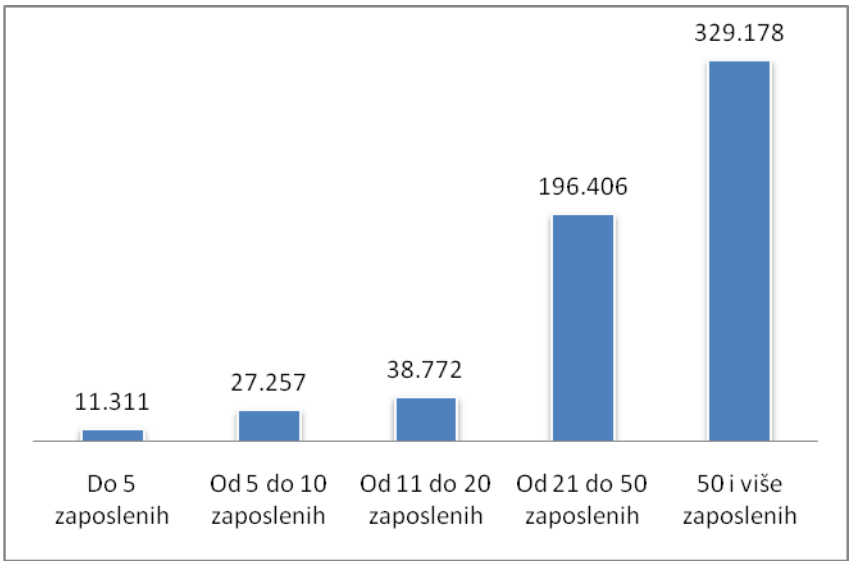
Cela populacija ostvarila je 2008. u odnosu na prethodnu godinu, rast prihoda od 36%. Primetno je da je u tom rastu među prvih pet po veličini imao upravo peti: BDO. Njegova stopa rasta je 54%. Poređenja radi, u Velikoj četvorci taj rast je bio različit: *Deloitte*-32%, PWC-29%, KPMG-28% i E&Y-9%.

Slika zaposlenih po ovako kategorisanim firmama, međutim, daje sasvim drugačiju predstavu. Ako u broju ukupnih firmi dominiraju najmanje firme, u broju zaposlenih po firmi nedvosmisleno dominiraju najveće firme - one sa preko 50 zaposlenih. Pet najvećih firmi („Velika četvorka" plus BDO) zapošljavaju 508 stručnjaka, što je znatno iznad polovine ukupno zaposlenih u svim revizorskim firmama. U ovoj kategoriji dve firme zapošljavaju preko 150 radnika: *Deloitte* i KPMG.

Prihod po firmi po kategorijama daje nove vredne uvide.

U najmanjim firmama, do pet zaposlenh, prihod po jednoj firmi iznosi 11,3 miliona dinara; u kategoriji od 6 do 10 prihod iznosi 28,2 miliona po firmi; firme sa zaposlenima od 11 do 20 ostvaruju prihod u proseku od skoro 39 miliona dinara; firme sa zaposlenima od 21

do 50 imaju prosečni prihod 196 miliona, a one preko 50 zaposlenih u proseku zarađuju 329 miliona dinara.

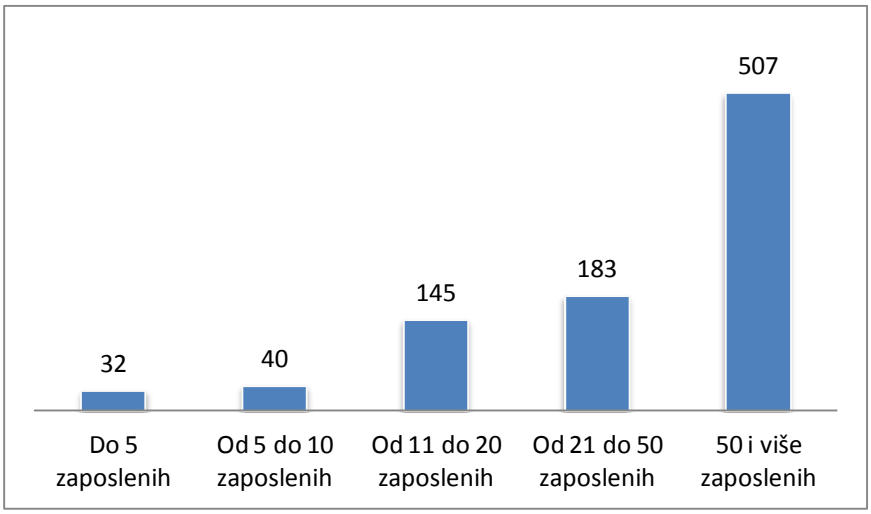
Grafik 4. Prihod po revizorskoj firmi u odnosu na broj zaposlenih

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf, posećen 14.04.2010.)*

Prihod po zaposlenom u tako kategorisanim firmama pruža vrlo interesantnu sliku. Rezultati daju dosta izazova za tumačenje.

Primetimo samo nekoliko nalaza:

- Najviši prihod po zaposlenom iskazuju firme sa brojnim stanjem od 21 do 50 zaposlenih;
- Firme do 5 zaposlenih imaju ekonomiju skoro ravnu ovim firmama;
- Odmah uz ovu grupu sledi grupa firmi koje imaju od 6 do 10 zaposlenih;
- „Velika četvorka" po ovom parametru je rangirana tek na četvrtom mestu!
- Fenjer u koloni pripada revizorskim firmama koje imaju od 11 do 20 zaposlenih.

Grafik 5. Zaposleni po revizorskim firmama prema veličini

*(**Izvor:** Institut za ekonomiku i finansije: Aktivnosti regulatora finansijskog izveštavanja, http://www.ief.rs/public/wp-content/uploads/2009/12/Revizorske-firme.pdf, posećen 14.04.2010.)*

Naravno, ovo je samo statistička interpretacija podataka koji stoje na raspolaganju.

Svaka kategorija ovih firmi ima svoje specifične karakteristike. Na stranu globalne firme, one imaju svoje posebno definisane ciljeve, ustanovljenu strukturu, svoje procedure, svoje postupke. Domaće firme treba da budu pod pažnjom, jer ispod polovine ukupnog broja zaposlenih u nezavisnim revizorskim kućama nalazi se ovde. Njihovo stanje, standardi koje usvajaju i praktikuju faktor su kvaliteta finansijskih izveštaja.[39]

6.5. Uticaj marketinga na poslovanje revizorskih firmi

Pojam i definisanje marketinga

Marketing kao savremeni fenomen nije jednostavno definisati, s obzirom na širinu i dubinu poslovnih aktivnosti koje preduzimaju trzišni akteri. Marketing je relativno novi pojam koji se pojavio tek kada su preduzeća postala svesna da ne mogu da prodaju sve što proizvedu i da je neophodno nešto hitno preduzeti. Za sada ne postoji opšte prihvaćena definicija marketinga. Najveći broj definicija marketing naglašava primarnost zadovoljavanja potreba i želja potrošaca u procesu razmene na tržištu. U tom smislu, potrebe i želje potrošača uzimaju se za početnu tačku svih marketing aktivnosti. Fenomen marketinga utoliko je veći što je jedna od najstarijih ljudskih aktivnosti,a smatra se mladom naučnom i menadžerskom disciplinom. Poznato je da neki elementi marketinga dosežu čak i do antičke Grčke,Feničana i Mletačkih trgovaca. Poreklo marketinga treba tražiti još dalje u naturalnoj razmeni,ali je puni smisao doživeo razvojem tržišta. Koren reči marketing je u anglosaksonskoj reci tržište ("market"). Marketing je, u stvari, jezička kovanica čije je etimolosko značenje "stavljanje na tržište". Praktično, marketing podrazumeva sve neposredne i posredne aktivnosti koje preduzeće preduzima ili ima nameru da preduzme prema izabranom tržištu. Marketing je teško definisati zato što je to pojam koji ima više značenja. Iako se

[39] Izvori podataka za poglavlje 5: www.mfin.gov.rs i www.kor.rs, posećeni 15.04-23.04.2010.

prema: S.Vasiljev, Marketing, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2004.

radi o profesiji koja ima vrlo čvrste teoretske osnove i dalje opstaju kritike da je to praktična disciplina koju je relativno lako definisati i sprovoditi.[40] S tim u vezi neophodno je istaći sledeća značenja marketinga:

1. ekonomski proces,
2. poslovna funkcija,
3. poslovna koncepcija i
4. naučna disciplina.

Marketing kao ekonomski proces dovodi u vezu proizvodnju i potrošnju doprinoseći efektivnosti i efikasnosti obavljanja razmene, a time i čitavog procesa poslovne aktivnosti. Uloga marketinga kao ekonomskog procesa je da omogući kretanje robe i usluga od tačke proizvodnje (preduzeće) do tačke potrošnje (korišćenja) da bi se podmirile potrebe potrošača. Marketing je poslovna funkcija koja obuhvata sve neophodne aktivnosti da se identifikuje, anticipira i zadovolji tražnja, uz ostvarenje ciljeva poslovanja. Marketing kao poslovna funkcija treba da doprinese da preduzeće efektivno i efikasno reaguje i menja se u skladu sa promenama na tržištu. Promene uslovljavaju da se preduzeće prilagođava ili da nastoji da aktivno utiče na tržišne strukture i kretanja. Marketing orjentisano preduzeće mora da ima adekvatnu organizacionu strukturu kako bi ostvarilo marketing ciljeve. Marketing kao poslovna koncepcija označava stav menadžmenta prema ulozi preduzeća u privredi i društvu i znači usmerenost ka zadovoljavanju identifikovanih potreba potrošača u određenim proizvodima i uslugama, uz ostvarenje dobiti (profita). Marketing kao poslovna koncepcija (doktrina, filozofija) "zasniva se na činjenici da u tržišnoj privredi egzistencija preduzeća zavisi od tržišta".

Marketing u uslužnoj delatnosti

Usluge su zbog svojih karakteristika, koje ih razlikuju od materijalnih dobara,a prvenstveno zbog činjenice da ih ne mozemo jednostavno registrovati našim čulima, dok ih istovremeno možemo kupovati i prodavati, dugo predstavljale kategoriju čije definisanje izaziva niz nedoumica. Istorijski posmatrano, definicije usluga su se menjale, često vrlo drastično, najviše u zavisnosti od dominirajućih pogleda na ekonomiju, njene zakonitosti, pa i na društvo u celini. S obzirom da usluge zavise od toga ko, kada i gde ih pruža, one su veoma promenljive. Kupci usluga su svesni razlika i zato često razgovaraju sa drugima pre izbora dobavljača usluga.[41]

Takođe je veoma bitno istaći činjenicu da je u psihologiji potrošača razvijena svest da ime garantuje kvalitet i oni su spremni da plate određenu cenu kako bi dobili željeni kvalitet usluga, te s tim u vezi uslužne organizacije mogu preduzeti tri zadatka radi kontrole kvaliteta. Prvi zadatak je investiranje u angažovanje dobrog osoblja i njihova obuka. Ovo je od velikog značaja, bez obzira da li se radi o veoma sposobnim profesionalcima ili manje sposobnim radnicima. Drugi zadatak je standardizacija procesa pružanja usluga širom organizacije. Pomoć u ovom postupku je izrada šematskog plana pružanja usluga, koji prikazuje procese sa ciljevima i mogućim kritičnim tačkama. Zbog karakteristika usluga, zadatak formulisanja ukupnog programa marketinga za usluge često je veoma izazovan. Cilj nije da se formuliše potpuno novi pristup marketingu usluga, već da se na koncept marketing miksa gleda iz

[40] prema: S.Vasiljev, Marketing, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2004.
[41] Živković,R., Ponašanje i zaštita potrošača u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2007., str.106.

perspektive usluga. Svi ti koncepti se mogu primeniti i na usluge, ali pri tome treba uzeti u obzir jedinstvenu prirodu usluga. Prvo, više se ne prodaju opipljivi proizvodi, već obećanja ostvarenja. Sa ovim je kombinovana neodređeno definisana priroda mnogih usluga, kao npr. pravni savet, konsalting menadžmenta ili revizija. Rezultat toga je što će kupci pomeriti fokus ocene sa samog proizvoda (usluge) na davaoca usluge. Drugo, u situaciji usluga kupac se mora pažljivo odabrati, što je u suprotnosti sa marketingom roba, gde se obično nastoji da se proda što je moguće više što je moguće većem broju ljudi. [42]

Razlog za ovaj različit pristup segmentaciji je u tome što različiti kupci teže da ostvare grubo istu dobit kada kupuju dobra, ali ne i kada kupuju usluge. Zbog toga što kupci usluga obično ne mogu da „testiraju pokretanje" usluga, potrebna im je mnogo veća motivacija da bi promenili dobavljače. Ova potreba za motivacijom potiče od odnosa koji mnogi davaoci usluga uspostavljaju sa njihovim kupcima. Jedan od najbazičnijih koncepata u marketingu je marketing miks. Tradicionalni marketing miks se sastoji od 4P. Pažljivo upravljanje proizvodom, cenom, distribucijom i promocijom, jasno, takođe će biti veoma bitno za uspešan marketing usluga. Međutim, strategije za 4P traže neke modifikacije kada se primene na usluge. Pored tradicionalnih 4P, marketing miks usluga uključuje i nova 3P: ljude (people), fizički dokaz (physical evidence), iproces (process).

Ova potreba za proširenjem marketing miksa od 4P na 7P je zbog visokog stepena direktnog kontakta izmedu firme i kupca, veoma vidljive prirode procesa pružanja usluge i simultane proizvodnje i potrošnje. Mada je moguće razmatrati ova 3P u okviru originalnih 4P (npr. ljudi bi se mogli posmatrati kao deo pomenutog proizvoda), ovo proširenje omogućava mnogo temeljniju analizu elemenata marketinga koji su neophodni za uspešnu marketing uslugu. Klasična teorija marketinga, koju, kao osnovu, i danas izučavamo, zapravo je bazirana na generalizaciji prakse industrijskog preduzeća, čiji je proizvodni output materijalan. Zbog toga se vremenom i razvilo niz marketing disciplina koje su usmerene na druga, neindustrijska područja, ali i područja koja svojim značajem praktično definišu savremene ekonomije.

Proizvod

Proizvod je način na koji preduzeće usklađuje svoje mogućnosti sa potrebama i zahtevima kupaca. On je rezultat čitavog marketing napora preduzeća da se izađe u susret zahtevima i potrebama kupaca. Potrebe kupaca ne postoje zbog određenih proizvoda već da budu zadovoljene korišćenjem proizvoda. Otuda je akcenat u korišćenju proizvoda na zadovoljenju potreba kupaca. Preduzeće treba da ima proizvod ili uslugu koja adekvatno zadovoljava potrebe kupaca,efikasnije nego proizvodi i usluge drugih preduzeća. Bitno je polaziti od potreba i zahteva potrošača u preciziranju atributa proizvoda. U dinamičkoj privredi potrebe i zahtevi potrošača se menjaju i zato preduzeće mora da vrši neophodna prilagođavanja u svom proizvodnom programu da bi zadovoljilo zahteve kupaca.

Proizvod je veoma dinamičan instrument marketing miksa. Mogućnosti izmena na proizvodu da se zadovolje potrebe kupaca su velike. U određenim uslovima poslovanja i strukture tržišta proizvod predstavlja najefikasniji instrument marketing miksa kojim preduzeće ostvaruje svoje poslovne ciljeve. Ljudi zadovoljavaju svoje potrebe i želje sa proizvodima. Proizvod je sve sto može da se ponudi da zadovolji potrebe ili želje. U slučaju revizorskih kuća pre svega je neophodno istaći da se radi o uslužnim preduzećima koja pružaju usluge iz oblasti revizije, računovodstva i finansijskog konsaltinga.

[42] Živković,R., Ponašanje i zaštita potrošača u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2007., str.106.

S tim u vezi u ovom slučaju proizvod predstavljaju sledeće usluge:

Oblast revizije:

- Revizija finansijskih izveštaja,
- Revizija poslovanja,
- Revizija boniteta,
- Revizija solventnosti,
- Revizija specijalnih bilansa.

Oblast računovodstva:

- Ocena boniteta,
- Konsultacije u izradi specijalnih bilansa,
- Konsultacije u primeni domaćih i međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja.

Oblast konsaltinga

- Procena vrednosti kapitala,
- Procena vrednosti imovine,
- Izrada biznis plana,
- Savetodavni poslovi u vezi sa porezom,
- Usluge iz oblasti primene propisa za obračun,

Cena

Cena je jedan od instrumenata marketing miksa koji, korisćen samostalno ili u kombinaciji sa ostalim instrumentima, treba da omogući realizovanje ciljeva poslovanja. Cena je instrument (sredstvo), a ne cilj marketing aktivnosti. Cena je strategijska i taktička promenljiva kojom se utiče kako na ostvarenje obima prodaje i dobiti u kratkom roku,tako i na prinos na uloženi kapital u dugom roku. Cilj marketinga nije najviša moguća cena za proizvode i usluge već cene koja će u kombinaciji sa ostalim instrumentima marketin miksa da doprinese ostvarenju kratkoročnih i dugoročnih ciljeva poslovanja. Visok stepen opreznosti je potreban kod donošenja odluka o cenama pošto je cena jedini instrument marketing miksa koji generiše dobit, dok su svi ostali instrumenti izvor troškova. Necenovni instrumenti marketinga (proizvod, distribucija i promocija) čine napor preduzeća da se kreira vrednost. Uloga cene u kombinaciji instrumenata marketinga je da se deo kreirane vrednosti zadrži u dobiti preduzeća. "Necenovni instrumenti predstavljaju šeme poslovnog uspeha,a efektivne cene su žetva".

Svakako da efektivne cene ne mogu da rekompenziraju nedostajući kvalitet necenovnih instrumenata. Takođe, neefektivne cene mogu da spreče da se kvalitetan napor uložen u necenovne instrumente finansijski realizuje. Razlika između uspešnih i neuspešnih preduzeća je u načinu pristupa procesu formiranja cena. Da bi se ostvarivala relativno trajna dobit cena mora postati integralni deo strategije, ne samo marketinga već i preduzeća. Pri donošenju odluka o cenama preduzeće nastoji da sa jedne strane cena bude prihvatljiva za potrošače, a sa druge strane da se ostvari dobit. Ti ciljevi su vrlo često u međusobnom konfliktu a mogu da budu i dijametralno suprotni. Ciljevi cena se određuju na osnovu opštih ciljeva preduzeća i marketinga, potencijala preduzeća i analize faktora (internih i eksternih) koji utiču na formiranje cena preduzeća. Na osnovu ciljeva se formuliše politika i donose strategijske i taktičke odluke o cenama. Preduzeće je veoma osetljivo na promene u nivou cena svojih proizvoda i usluga jer se one neposredno i često u kratkom roku odražavaju na dobit. Cena je instrument marketing miksa koji je kvantitativno izražen i čiji je odnos sa dobitkom lako uočljiv što nije slučaj sa ostalim instrumentima marketing miksa (proizvodom, distribucijom,promocijom).

Direktna veza izmedju cene i dobiti uočljiva je na više načina. Prihod predstavlja broj prodatih proizvoda i usluga po određenim cenama. Broj proizvoda koji može da se proda na određenom tržištu i u određeno vreme zavisi od cene koju preduzeće zaračunava za svoje proizvode i usluge. Konačno, iznos troškova poslovanja uslovljen je brojem realizovanih proizvoda i usluga. Svaka promena u ceni utiče na prihod, obim proizvodnje i troškove a preko njih na dobit. U ekonomskoj teoriji cena je iznos po kome se robe mogu razmenjivati jedna za drugu ili za novac. To je vrednost razmene jedne ekonomske robe. Komercijalno cena je iznos novca po kome se jedna roba moze kupiti ili prodati. Ekvilibrijska cena je ona tržišna cena pri kojoj je iznos tražnje izjednačen sa iznosom ponude odnosno kada su tražnja i ponuda izbalansirane. Cena je instrument marketing miksa o kome menadžment donosi veći broj odluka. Kad god se uvodi novi proizvod u proizvodni program, treba doneti između ostalih i odluku o ceni. Isto tako kada se preduzeće javlja na konkurs da obavi neki posao cena je jedan od elemenata ponude. Kada ima više proizvoda u proizvodnom programu(asortimanu) neophodno je odrediti odnos među cenama pojedinih proizvoda.

Odluka o ceni se ne može doneti jednom za ceo životni ciklus proizvoda-nastaju situacije koje zahtevaju modifikovanije inicijalno postavljene cene. Treba doneti odluku o tome kako tretirati pojedine kategorije kupaca i tržišne segmente – svima iste cene ili diferencirane cene prema različitim elasticitetima tražnje.

Kanali distribucije

Distribucija kao aktivnost obuhvata sve one poslove koji su neophodni da se proizvodi od proizvođaca distribuiraju do potrošača odnosno korisnika proizvoda. Za proizvođača distribucija ima dva elementa:

- Izbor kanala distribucije (prodaje)
- Fizička distribucija (marketing logistika)

Kanali distribucije su instrument marketing miksa koje proizvođač koristi kao sredstvo da dođe u kontakt sa kupcima. Proizvođac je u savremenoj privredi izgubio direktni i neposredni kontakt sa tržištem.

Na osnovu istraživanja tržišta (predviđanja tražnje), proizvođač organizuje proces proizvodnje i stvara organizovan sistem za prodaju svojih proizvoda i usluga. Kao i ostali instrumenti marketing miksa kanali prodaje treba da doprinesu rastu obima proizvodnje i prodaje i rentabilnom poslovanju.

Promocija

Promocija predstavlja jedini instrument komunikativnog karaktera u kombinaciji akcionih instrumenata marketinga. Promocija doprinosi potpunijoj tržišnoj afirmaciji ostalih elemenata marketing ponude. Neophodno je efikasno komunicirati koristi, rešenje problema potrošača, svim pojedincima koji utiču na proces odlučivanja o kupovini. Promocija je elastičan instrument dinamičkog karaktera. Promocija kao insrument je efikasna ukoliko i ostali instrumenti efikasno obavljaju svoju ulogu. Naime, promocija ne moze da nadoknadi slabosti u efikasnosti drugih instrumenata.

Promocija je proces komuniciranja između organizacije i kupca sa ciljem da se stvori pozitivan stav o proizvodima i uslugama koji vodi ka njihovom favorizovanju u procesu kupovine na tržištu. Organizacija je zainteresovana za optimalnu kombinaciju pojedinih oblika promocije u cilju informisanja potrošača o proizvodima i uslugama i stimulisanja na

kupovinu. Promocija utiče na formiranje pozitivnih stavova potrošača prema novom proizvodu, pojačavanje pozitivnih ili menjanje negativnih stavova prema postojećim proizvodima i formiranje i promena mišljenja i načina ponašanja pri kupovini pojedinih proizvoda i usluga. Uspešno komuniciranje doprinosi kreiranju imidža organizacije i/ili njenih proizvoda, da potrošač primeti, proba i prihvati odgovarajuće proizvode i usluge. Promocija kao kontinuelno komuniciranje organizacije može se obaviti na više načina i u tom smislu govorimo o promocionom ili komunikacionom miksu. Promotivni miks je ukupni program marketin komunikacija organizacije. Predstavlja kombinaciju oblika i metoda promocije čiji je zadatak ostvarivanje promotivnih ciljeva.

Osnovni oblici promocije su:

- Privredna propaganda – oblik plaćene nepersonalizovane prezentacije i promocije ideja, proizvoda i usluga kod koje je poznat naručilac
- Unapređenje prodaje – aktivnost kratkoročnog trajanja sračunata na podsticanje kupovine proizvoda ili usluga
- Odnosi s javnošću i publicitet – različiti programi oblikovani radi unapređenja ili zaštite imidža organizacije ili njihovih pojedinih proizvoda
- Lična prodaja – neposredna interakcija sa jednim ili više potencijalnih kupaca radi prezentiranja, odgovaranja na pitanja i uzimanja naruđbina
- Direktni marketing – koristi poštu, telefon, fax, e-mejl ili internet radi direktnog komuniciranja ili dobijanja direktnog odgovora (reakcije) određenih kupaca

Svaki od instrumenata promocionog miksa ima svoju specifičnost i odgovarajući doprinos stvaranju konzistentne slike i predstavljanju organizacije na tržištu. Zato je neophodno njihovo koordinirano delovanje na strateškoj osnovi u vidu integrisanog marketing komuniciranja. Integrisanje marketing komunikacije (Integrated Marketing Communications-IMC) predstavljaju novi pristup upravljanju promocijom.

Krajnji cilj promocije kao elementa uslužnog marketing miksa je da doprinese pozitivnoj korisničkoj odluci o kupovini usluge. S obzirom na specifičnosti uslužne ponude i poziciju korisnika prema njoj, promocione aktivnosti koje se odnose na uslugu dosta se razlikuju od promocionih aktivnosti koje se standardno primenjuju kada su u pitanju fizički proizvodi. Promocija usluge generalno podleže određenim pravilima kojih uslužna preduzeća treba da se pridržavaju, odnosno da o njima maksimalno vode računa prilikom koncipiranja i izvođenja svojih promocionih aktivnosti. Neophodno je istaći da je usmena komunikacija ključna komponenta promocionog miksa uslužnog preduzeća. Usmenu komunikaciju možemo definisati kao neformalnu komunikaciju između korisnika, potencijalnih korisnika i nekorisnika usluge, koja se odnosi na karakteristike i korišćenje usluge i/ili pružaoca te usluge. Zbog značaja koji usmena komunikacija ima za uslužno preduzeće, njom je potrebno upravljati, mada to, zbog njene relativne nekontrolabilnosti, nije jednostavno. Znači, pozitivnu usmenu komunikaciju treba izgraditi i održavati. Smatra se da je dobra platforma za izgradnju pozitivne usmene komunikacije odnos korisnika i uslužnog osoblja. Pošto je dobra međukorisnička usmena komunikacija rezultat, velikim delom, dobrih interpersonalnih veza korisnika i uslužnog osoblja, firma treba da podstiče građenje i održavanje tih odnosa. Interpersonalne veze mogu biti formalne i individualizovane. Formalne su one koje se uspostavljaju na bazi zahteva posla i ne prelaze granice dobrog poslovnog ponašanja. Kao takve, nisu zanimljive za promociono upravljanje u kontekstu izgradnje dobre usmene komunikacije. Individualizovane veze su nešto "više od posla", bar bi korisnik to tako trebalo

da doživljava, a uslužna firma svoje osoblje treba da podstiče da gradi taj tip veza sa korisnicima.

Stvaranje brenda kao bitan momenat u poslovanju

Brend kao pojam je svima veoma dobro poznat, naročito iz razloga što se o njemu neretko govori putem sredstava javnog informisanja. Sama reč brend potiče od staroskandinavske reči brandr, što izvorno znači žigosati, ili goreti. Inicijalno, reč brend je služila vlasnicima stoke kao sredstvo da obeleže svoje životinje radi njihovog razlikovanja i identifikacije[43]. U savremenoj tržišnoj praksi i marketingu su se već odomaćili pojmovi, kao što su: marka (brand), ime marke (brand name), znak marke (brand mark), boja marke (brand color), zaštitni znak (trademark), trgovačko ime (trade name) i autorsko zaštićeno pravo (copyright). Američka Asocijacija za Marketing – AMA, brend definiše kao ime, termin, znak, simbol ili dizajn, ili njihovu kombinaciju, sa osnovnom svrhom da se identifikuju proizvodi i usluge određenog proizvođača i/ili prodavca i diferenciraju od konkurencije.

Brend predstavlja prepoznatljiv skup elemenata (ime,logo,simbol,dizajn, poruku) koji identifikuju i iferenciraju:organizacije,proizvode,usluge i stvaraju jedinstvene racionalne i emocionalne asocijacije , verovanja i očekivanja kupaca/potrošača/korisnika . Suština brenda je u kreiranju odnosa brend kupac (slika 1) koji analiziraju M.Chevalier i G.Mazzalovo [44] i kroz njega definišu brend,kao neki vid "ugovora" koji upravlja relacijama između kompanije i kupaca.Odnos i koristi su obostrane i nemaju isključivo ekonomski karakter,već podrazumevaju i emocionalnu vezu. Ime brenda predstavlja verbalni element njegovog identiteta, koji je moguće usmeno izgovarati, vizuelno i pismeno izražavati.[45] Ime brenda je svojevrsni primarni interface u komunikaciji između brenda i potencijalnih potrošača. Izbor dobrog imena može umnogome uticati na uspeh lansiranja novih proizvoda.[46]

Može se reći da je ime brenda najvažniji element složenosti stvaranja brenda, jer je to jedini element koji se, recimo, nikad neće morati menjati. Dizajn pakovanja će biti osavremenjivan, promeniće se oglasne kampanje, pa će čak i formulacija proizvoda možda biti drugačija, ali ime brenda će ostaće isto.

Ime brenda ima nekoliko ključnih uloga:[47]

- Označava proizvod ili uslugu i omogućava potrošaču da jasno odredi, odbaci ili preporuči brend. Tako, snažno ime brenda postaje deo svakodenvnog života.
- Prenosi poruke potrošaču. Postoji kao posebna vrsta zakonite imovine u koju proizvođač s razlogom može ulagati novac i koja je zakonom zaštićena od napada konkurenata ili neodobrenog korišćenja. Vremenom i tokom upotrebe, ime može da postane vredna svojina.

Ime brenda mora biti kratko, sugestivno, pamtljivo, jedinstveno, zvučno i sa dobrim komunikativnim potencijalom (izgovorljivo). Pritom, prilikom izbora imena treba voditi računa da ono bude pogodno za izazivanje pozitivnih asocijacija i emocija. Da bi konkretno ime postalo nosilac uspešnog i jakog brenda, ono mora da bude podržano realnim

43 Rakita B., Mitrović I., Brend Menadžment, Savremena administracija, Beograd, 2007.
44 Chevakier M.,MazzalovoG.:Pro-Logo-Brands as a factor of progress,Plagrave Macmillian,New York,2004
45 Rakita B., Mitrović I. Brend Menadžment, Savremena administracija, Beograd, 2007.
46 Armstrong, G. & Kotler, P. Marketing – An Introduction, 6th Edition, Pearson Education, Inc, Boston, 2003, p.
47 Hart S., Murphy J. Robna marka: Novi izvor profita, Clio, Beograd, 2003.

vrednostima i simbolikom za krajnjeg potrošača, kao što su: funkcionalne karakteristike, jedinstvene osobenosti, upotrebne pogodnosti, vrednosti i garancije kompanije, profil i karakteristike tipičnih korisnika. Birajući ime brenda, neophodno je voditi računa o njegovoj simbolici i asocijativnim svojstvima u različitim kulturama, kao i o komunikativnom potencijalu samog imena. Jezik govornog područja može biti izvor mnogih problema. S tim u vezi neophodno je podvući činjenicu da preduzeća "velike četvorke" imaju zvučno ime koje se lako izgovara na svim jezicima i predstavljaju dobar međunarodni brend, stvoren dugogodišnjim napornim radom i permanentnim održavanjem zavidnog kvaliteta usluga.

Danas je „Delloite" brend iza koje stoje desetine hiljada posvećenih profesionalaca zaposlenih u nezavisnim društvima po čitavom svetu koja sarađuju u pružanju revizorskih i konsultantskih usluga, usluga finansijskog savetovanja, kao i usluga upravljanja rizicima i poreskih usluga odabranim klijentima. Deloitte je vodeća kompanija za profesionalne usluge koja klijentima pruža širok spektar integrisanih usluga. Globalni pristup, čiji je cilj pomoći klijentu u postizanju najboljih rezultata, objedinjuje temeljno poznavanje poslovnih prilika i problema kao i inovativnost sa specijalizovanim znanjima o pojedinom sektoru. PricewaterhouseCoopers (PwC), globalna organizacija za pružanje profesionalnih usluga, zapošljava 163.545 ljudi u svojim kancelarijama koje se nalaze u 757 gradova u 151 zemlji širom sveta. Preduzeće PwC poseduje zanimljiv i nadasve prepoznatljiv logo koji je lak za pamćenje i ne zahteva nikakav napor pri izgovaranju, kada su u pitanju ljudi sa svih govornih područja. Profesionalno osoblje PwC pomaže klijentima da reše složene poslovne probleme i merljivo razviju svoju sposobnost da povećaju vrednost preduzeća.

Kao što je već u radu pomenuto, dva najveća domaća preduzeća za reviziju i konsalting jesu Stanišić – audit i Stanojević audit. Ova preduzeća predstavljaju ujedno i najuspešnija preduzeća u ovoj oblasti. Neophodno je takođe istaći činjenicu da ova dva velika imena predstavljaju brendove domaće revizorske scene a svoj uspeh i dobro ime duguju dugogodišnjem kvalitetu i zadovoljnim klijentima. Misija preduzeća Stanišić-audit d.o.o. je da plasiranjem obimnog znanja i dugogodišnjeg iskustva zaposlenih stručnjaka profesionalnim radom zauzme odgovarajuće mesto među najboljim revizorskim preduzećima u zemlji. Preduzeće Stanojević audit radi po najsavremenijim metodama koristeći generatore programa za reviziju kompjuterizovanih sistema, čime se kvalitet rezultata revizije poboljšava, avreme vršenja revizije i kontrole se značajno smanjuje. Ovakav kompjuterizovan sistem umnogome garantuje sigurnost, pouzdanost i tačnost vršenja revizije. Ovim velikim brendovima promocija i nije potrebna, jel cifra od više stotina zadovoljnih klijenata govori sma za sebe.

7. REALNOST U SRBIJI

7.1. Da li državne kompanije koriste usluge „Velike četvorke"?

Samo četiri velika javna preduzeća koriste usluge revizije jedne od četiri najveće svetske revizorske kompanije, pokazalo je istraživanje lista *Danas*. Ostale državne kompanije, pogotovo javna komunalna preduzeća, oslanjaju se na usluge tzv. malih revizora. Dok jedni navode da je razlog tome nedostatak novca, ima mišljenja i da se to čini namerno što ionako slabu finansijsku transparentnost državnih preduzeća još više umanjuje.

Javna preduzeća izdvajaju u svojim budžetima određene sume za troškove revizije tako da se dešava da namerno predvide manji iznos pa da ne mogu da plate usluge najvećih revizorskih kuća. S druge strane, ima i onih koji zaista nemaju dovoljno novca. Male revizorske kuće nisu sklone da iskazuju netačne podatke, ali su „manje striktne" u primeni međunarodnih standarda.

Da javna preduzeća nisu previše zainteresovana da javnosti transparentno pokažu stanje svojih finansija može se zaključiti i uvidom u njihove internet prezentacije. Na brojnim sajtovima uopšte se ne mogu naći finansijski izveštaji kompanija ili je korisnicima onemogućeno da ih „daunloduju" jer imaju grešku. S druge strane, veliki broj kompanija drži samo poslednji finansijski izveštaj na sajtu dok su prethodne godine u potpunosti zanemarene. Nisu retki i oni koji na sajtovima drže tabele sa raznim brojkama bez ikakvih potpisa i pečata koje, navodno, pokazuju bilans stanja i bilans uspeha. Takođe, tu su i finansijski izveštaji s pečatima i potpisima odgovornih lica iz kompanije, ali i bez mišljenja i izveštaja revizora. Još teža situacija je kod javnih komunalnih preduzeća van Beograda. Tamo ne može da se nađe nijedan revizorski izveštaj neke od najvećih svetskih revizorskih kuća.

Kompanije ne žele da pokažu pravo stanje i to je najbolji pokazatelj koliko su javna preduzeća kod nas u lošem stanju. Javna preduzeća su jedan od tri ili četiri najveća problema u domaćoj privredi. Angažovanjem malih revizorskih kuća stanje u firmi se lakše prikazuje boljim nego što jeste. Međutim, nisu sve male kuće loše i ne znači da one koje su skoro počela da rade to ne znaju. Novac za velike kompanije u Srbiji nikako ne može da bude problem jer svima, pre svega kompaniji, trebalo bi da je u interesu da se revizija dobro uradi.

Sa druge strane, javna preduzeća u Srbiji imaju pravo da angažuju koga žele da im radi reviziju finansijskih izveštaja i možda je dobro da to ne budu revizorske kuće iz „velike četvorke" jer one već drže dobar deo tržišta, a tržište Srbije nije veliko.

Mislim da ne bi trebalo da se sumnja u izveštaje malih revozorskih kuća jer ne verujem da bi se neko bavio zloupotrebama kada se zna koliko je teško dobiti licencu za takav posao. Ne znam koliko su javna preduzeća dužna da redovno objavljuju svoje izveštaje o poslovanju i da ih redovno ažuriraju, a to čine verovatno oni koji imaju i čime da se pohvale. Oni koji nemaju, odnosno koji posluju sa gubitkom naravno da ne žele da se hvale time. Osim toga preduzeća nemaju ni obavezu da za posao kontrole angažuju zvučne revizorske kuće.

7.2. Rezultati prve revizije budžeta Srbije

Zadatak Državne revizorske institucije je kontrola trošenja para poreskih obveznika. To telo ima obavezu da obavi reviziju budžetskih sredstava, državnih fondova, poslovanja Narodne banke, ali i svih pravnih i privatnih lica koja koriste sredstva države.

Prva revizija završnog računa budžeta u istoriji Srbije, koju je 28.11.2009. godine predstavila Državna revizorska institucija (DRI), iznela je na videlo neverovatnu neodgovornost u trošenju novca građana, koju su pokazale sve kontrolisane institucije – 14 ministarstava, Uprava za trezor, Uprava za javne nabavke, Uprava za zajedničke poslove i Direkcija za imovinu. Samo je u sistemu javnih nabavki utvrđeno da je više od dve milijarde dinara u sivoj zoni.

Državni revizori su konstatovali i da nema kompletne i ažurirane evidencije državne imovine, kao i da budžetski korisnici, u prvom redu javna preduzeća poput NIS i EPS, nisu vratili pozajmice iz budžeta, iako je o tome postojala odluka Vlade. Narednih godina su im čak odobrene i nove pozajmice, a nema dokaza da je Vlada potraživala plaćanje starih dugova.

Ministarstva su plaćala prekovremeni rad svojim zaposlenima bez dokaza da je on stvarno obavljan, pa i naknadu za kompjuterske usluge, a ostala je nepoznanica da li su one stvarno izvršene.

Ovo su samo neke od velikog broja neregularnosti koje je utvrdila Državna revizorska institucija, a koje su objavljene u prvom izveštaju o finansijskoj reviziji završnog računa budžeta za 2008. godinu, na 165 strana.

Najveći broj neregularnosti odnosi na nepoštovanje Zakona o javnim nabavkama, a za sva ministarstva u izveštaju je navedeno u kojim slučajevima su prekršili zakon. Na primer, Uprava za zajedničke poslove nije sprovela postupak javne nabavke za bonove za gorivo u vrednosti od 110 miliona dinara.

U izveštaju DRI se, između ostalog, navodi da su potraživanja od državnih organa od 13,5 milijardi dinara nepravilno klasifikovana kao kratkoročna potraživanja iako su starija od godinu dana. Većina njih je starija od pet, a neka i deset i više godina.

Revizija je, takođe, utvrdila da niti jedna pozajmica isplaćena iz budžeta i budžetske rezerve nije vraćena u roku predviđenom zaključcima Vlade, niti je vraćena do kraja prošle godine. Nijedna pozajmica iz sredstava privatizacije iz 2005. i 2006. godine u ukupnom iznosu od 14,9 milijardi dinara nije vraćena u ugovorenom roku do kraja budžetske godine, a nije utvrđeno ni da su preuzete bilo kakve mere za naplatu tih potraživanja.

Uprava za trezor nije obezbedila evidenciju praćenja prihoda budžeta od glavnih dužnika prema poveriocima Pariskog i Londonskog kluba, Evropskoj investicionoj banci i Banci Saveta Evrope, a čiju naplatu u ime i za račun Srbije vrši Agencija za osiguranje depozita.

Revizijom je utvrđeno da prilikom isplate rashoda za plate, dodatke i naknade za rad duži od radnog vremena nije obezbeđena evidencija iz koje se može utvrditi na šta se prekovremeni rad odnosi. Nije se mogao utvrditi ni broj prekovremenih sati i dana.

Za Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, ali generalno i za sva druga ministarstva, karakteristično je da su zaključivala ugovore o delu mimo Zakona o radu za poslove za koje postoji sistematizacija u ministarstvu.

DRI je utvrdila da Direkcija za imovinu nije uspostavila potpunu evidenciju o stanju državne imovine, da nijedna pozajmica iz budžeta data po nalogu Vlade nije vraćena, kao niti jedna pozajmica za privatizaciju iz 2005. i 2006. godine, ni da Uprava za trezor nije imala evidenciju za praćenje prihoda budžeta od naplaćenih potraživanja glavnih dužnika prema poveriocima. Već sama činjenica da se glavna knjiga trezora ne vodi po zakonu, ukazuje na frapantan odnos prema javnom novcu i javnoj imovini. To nadležni državni organi, sigurno i policija i državni tužilac, nikako ne bi smeli da tolerišu. Oni moraju da reaguju u skladu sa svojim ovlašćenjima.

Ali, vrlo je važno što se izveštaj pojavio. Državna revizija je najvažniji kontrolor rada izvršne vlasti u svakoj državi. Ona je u Srbiji još značajnija jer je jedini organ koji ima ovlašćenja o svrsishodnosti rashoda.[48]

U nastavku ovog rada daćemo neke odgovore npo pitanjima revizije, privatizaciji u Republici Srbiji i o budućnosti ove oblasti kod nas.

8. REVIZORSKA INSTITUCIJA

Nakon dugog iščekivanja, krajem septembra 2007. godine, Srbija je izborom članova Saveta Državne revizorske institucije (DRI) konačno dobila instituciju koja će biti nadležna za kontrolu trošenja svih budžetskih sredstava. Narodna Skupština Republike Srbije je na zasedanju održanom 14. novembra 2005. usvojila Zakon o državnoj revizorskoj instituciji. Zakon je stupio na snagu osmog dana od dana objavljivanja (objavljen u "Sl. Glasniku RS", br. 101/2005). Zbog potrebe da se obavi izbor Saveta Institucije (predsednik, potpredsednik i tri člana Saveta) tada je bilo predviđeno da primena Zakona otpočne u roku od šest meseci od datuma stupanja na snagu odnosno april 2006. godine. Ipak, kako kod nas sve ide sporo, i ovaj Zakon je morao da čeka dve godine da bi bio upotpunjen izborom članova DRI.

Po ustaljenoj praksi, kada je upitanju donošenje zakona, izglasavanje lica i drugo, u Skupštini Srbije, i ovog puta su poslanici opozicionih stranaka nalazili niz primedbi na izbor članova saveta. Najveća primedba na sastav Saveta DRI bio je problem imenovanja lica jer se smatralo da su u telu izabrani stranački ljudi koji sigurno neće biti nezavisni u svom radu.

Izborom pet članova Saveta DRI nije bio okončan posao. Savet DRI je u septembru položio zakletvu pred poslanicima republičkog parlamenta, i time je počelo iskazivanje prave politička volje.

Odmah su se pojavile prva prepreka u radu, jer Vlada Srbije koja je bila dužna po zakonu da obezbedi prostor, opremu i sredstva za rad, to nije uspela da obezbedi. Vlada nije pružila napore prilikom obezbeđivanja uslova za rad i drugih važnih antikorupcijskih tela u zemlji, kao što su Služba poverenika za informacije od javnog značaja, Uprava za javne nabavke, Republička uprava za pranje novca i Služba zaštitnika građana, jasno je da se pojavljuju razlozi za brigu. Sva ta tela, pored problema sa konstituisanjem i prekoračenjem zakonskih rokova za njihovo formiranje, i dalje nemaju adekvatan prostor, ali ni dovoljno zaposlenih u svojim stručnim službama.

Iz ovoga proizilazi razmišljanje običnog čoveka odnosno kako oni gledaju Vladu: "Da mi usvoimo zakone, a za ostalo kad budemo mogli. Evropa gleda da li usvajamo potrebne zakone". Za formiranje same institucije, revizorskih i pratećih službi potrebno je određeno vreme i procena je da je to oko šest meseci. Naravno, ovo vreme se računa (u idealnim

[48] http://www.naslovi.net/2009-11-29/blic/drzava-trosi-milijarde-bez-pokrica/1428155, posećen 25.01.2012.

uslovima) ukoliko Vlada Srbije na vreme obezbedi potrebne tehničke i materijalne uslove, Savetima rok od tri meseca da parlamentu dostavi svoj poslovnik o radu, a Skupština takođe za tri meseca da da saglasnost na poslovnik. Samo iz ovih iznetih problema, otvoreno je jednostavn pitanje za Vladu Srbije. Od svih zemalja Evrope, Srbija je na poslednjem mestu po pitanjima rada ove institucije, jer ona i nema instituciju koja treba da kontroliše trošenje državnih para.

Politike na prvom mestu

"Dobar izgovor zlata vredi"! Dobra stara poslovica i ovde je našla svoju primenu. Vladajuća kolicija se pravdala kašnjenjem u svojim obavezama jer je teško naći ljude za sastav Saveta DRI koji ispunjavaju sve zakonom propisane uslove.

Još se nije ni krenulo u sprovođenje i primenu zakona, a već 03.05.2010. godine nastupaju izmene Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji[49]. Pristupilo se spuštanju granica godina koje su tražene za iskustvo provedeno u radu u sličnim institucijama, sa sedam na pet godina. Istim promenama je brisan uslov da najmanje dvoje od ukupno petoro članova saveta budu ekonomisti. Takođe je postavljen uslov da pored potrebnog iskustva, najmanje dve godine pre izbora ta lica nisu bili članovi vlade. U zakonu izričito stoji: Funkcija člana Saveta nije spojiva sa[50]:

1. funkcijom u državnom organu, u organima lokalne vlasti ili nosioca javnih ovlašćenja i funkcijom u političkim strankama ili sindikatima;
2. radom u državnom organu, organu lokalne vlasti ili kod nosioca javnih ovlašćenja;
3. članstvom u organu upravljanja ili nadzora privrednog društva, javnog preduzeća, fonda, organizacije obaveznog socijalnog osiguranja ili drugog pravnog lica sa učešćem državnog kapitala;
4. svojinskim udelom u pravnim licima koja su u nadležnosti Institucije u skladu sa ovim zakonom;
5. obavljanjem drugih poslova koji po zakonu nisu spojivi sa obavljanjem javne funkcije;
6. obavljanjem drugih poslova koji bi mogli negativno da utiču na njihovu samostalnost, nepristrasnost i društveni ugled kao i na poverenje i ugled Institucije;
7. vršenjem bilo kakvih drugih plaćenih dužnosti, osim naučnih i obrazovnih funkcija, i to samo ukoliko takve dužnosti nisu u moralnoj koliziji sa vršenjem dužnosti članova Saveta.

Članovi Saveta podležu obavezama i zabranama utvrđenim zakonom koji uređuje sprečavanje sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija. Član Saveta je obavezan da o ovim činjenicama obavesti Savet.

Sam izbor čelnika DRI "morao" je biti u okviru politike. Vladajuća koalicija je predložila stranačke kandidate za predsednika i tri člana Saveta DRI. Za predsednika je izabran Radoslav Sretenović iz koalicije Demokratska stranka Srbije-Nova Srbija, za potpredsednika Ljubica Nedeljković iz Demokratske stranke. Za članove su izabrani Zoran Tamaš iz DS-a, Ljiljana Dmitrović-Šaponja iz G17 plus i Natalija Ćatović iz Nove Srbije. Sumnja opozicije i pojedinih stručnjaka, da je u izbor institucije umešana politika je i činjenica da je tada vladajuća Nova Srbija nedeljama opstruirala rad Odbora za finansije.

[49] Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji "Sl. glasnik RS", br. 101/2005, 54/2007 i 36/2010
[50] Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji, član 17, "Sl. glasnik RS", br. 101/2005, 54/2007 i 36/2010

Odbor je u svojoj nadležnosti da parlamentu predloži kandidate. Tadašnji koalicioni partner, DSS, nije konsultovao NS pri predlaganju. Rešenje problema u poslednjem času je postignuto tako što je DSS odustao od jednog svog kandidata u korist NS.

Sa skupštinske govornice su se naravno čula suprotna mišljenja i nastojanja da se ovaj predlog ospori. Osporavanja su bila iz razloga što su za pojedine članove DRI bile podnete krivična prijava zbog kršenja zakona, učestvovanja u kršenjima Izbornog zakona i prikrivanjima izbornog rezultata tokom 2000. godine, naveli da od petoro predloženih kandidata četvoro prima platu iz budžeta, čime se direktno krši Zakon o DRI, dalje, kandidati imaju stranačke pripadnosti pa je realno očekivati kako narod kaže: „Kadija te tuži, kadija ti sudi“. Navedeno je i to da su neki od kandidata za revizorski savet u sukobu interesa, jer obavljaju važne državne poslove.

Zbog svega navedenog, javnosti je na Savet gledala nepoverljivo, sastavljen od partijskih ljudi, bez obzira na stručnost, neće moći da odgovori svim izazovima, pogotovo političkim pritiscima.

Vreme će pokazati da li će državni revizor obavljati svoj posao punim kapacitetima i opravdati svoju osnovnu funkciju, da bude nezavisan u radu i da istinito i objektivno izražava mišljenje o finansijskim izveštajima budžetskih korisnika.

Ugrožena nezavisnost državne revizije

Interes građana se mora stavljati ispred interesa stranačkih pogleda, a to se može postići preko Odbora za finansije. Građani imaju interes da se u potpunosti poštuje zakon i time da se pare iz budžeta troše zakonito.

Odbora za finansije Skupštine Srbije je zatražio je od DRI stav ima li razlike između Nacrta zakona o završnom računu budžeta za 2009, koji je „pročešljala”, i Predloga zakona o završnom računu budžeta za 2009. godine. Javnost je dovedena u nedoumicu da li se radi o proceduralnom ili političkom zaključku. Zaključuje se da odbor nije upoznat sa ciljevima i funkcijom revizije i da je stranačka nepoverljivost prevagnula nad „objektivnim i nezavisnim” mišljenjem državne revizije. Trebalo je da se razmatraju izveštaji o radu sedam ministarstava, poslovanju Narodne banke Srbije i nacrta budžeta Srbije za 2009. godinu. Stranački interesi su bili da se raspravlja o proceduralnim pitanjima, a ne suštinskim pitanjima. Ovo neminovno znači da su stranački interesi više zastupljeni i u radu DRI.

Institucija državne revizije jeste njena nezavisnost u davanju mišljenja. Postavlja se pitanje zbog čega je vršena korkcija revizorskog izveštaja a od strane DRI i naravno vlada usvaja te korekcije na „pregledu” završnog računa budžeta za 2009. godine. Korekcija je izvršena za oko 4,18 milijardi dinara. Dakle Ministarstvo finansija prihvata korekciju Nacrta završnog računa i dostavilo ga u formi predloga Skupštini Srbije.

Proizilazi, da razlike između nacrta i predloga završnog računa budžeta nema suštinsko utemeljenje u strukovnom smislu, nego ukazuje na stranačku podozrivost u odnosu na moguće „razlike” između nacrta i predloga. Mešanje u rad DRI se vidi iz postupka odbora koji je ukazao da bi trebalo da DRI izvrši reviziju predloga završnog računa busžeta za 2009. godinu. Samostalnost u radu je definisana Ustavom RS članom 96, Zakonu o DRI, Poslovniku DRI i Zakonu o budžetskom sistemu i Međunarodnim standardima obavljanja revizije javnih sektora.

U praksi je potvrđeno da ovo nije usamljen primer ugrožavanja nezavisnosti DRI. Posebno se ističe i određeni istupi direktorke Agencija za borbu protiv korupcije, koji predstavljaju poseban vid ugrožavanja nezavisnosti državne revizije, zbog nalogodavnog

karaktera njene izjave šta treba da uradi državna revizija. Dakle ponovo mešanje u nezavisan rad DRI.

Značaj institucije DRI je ogroman, jer ona mora da svake godine radi reviziju budžeta Srbije, lokalnih vlasti, ali i kontrolu rada fondova, NBS, javnih preduzeća, političkih stranka, korisnika sredstava EU, donacija i međunarodne pomoći. Vidljivi su elementi političkih pritisaka na rad ove institucije. Ako se vladajućoj koalicije "ne dopadne" izveštaj DRI, pristupa se revizijiizveštaja – oslikavanje situacije kako odgovara pojedinim stranama.

Ostaje da se vidi da li će državni revizor obavljati posao punim kapacitetima i opravdati svoju osnovnu funkciju. Mnogo toga ukazuje na opravdanost izvesne zebnje, jer su njegove nadležnosti delikatne, kao što su elementi političke korupcije, posebno kod poslanika ili odbornika i svih onih koji su dobili funkcije u državnim preduzećima i institucijama preko političkih struktura.

Polako s' revizijom

Može li se (po)sumnjati u kvalitet revizorskog posla samo na osnovu činjenice da svaka naša revizorska kuća treba da „pročešlja" bar po sto finansijskih izveštaja firmi koje su na to po zakonu obavezne

Nepoštovanje zakona i odluka ogleda se i u podatku da je Narodna banka Srbije upozorila da je u njeno Odeljenje za bonitet stiglo svega 1.580 od mogućih 4.500 revizorskih finansijskih izveštaja pravnih lica, čijim se hartijama od vrednosti trguje na tržištu. Indikativno je da nema preduzetih mera za nepoštovanje zakona. Rok za dostavljanje konsolidovanih izveštaja je 31. oktobar. Sve se svodi na urgencije za ubrzane aktivnosti eksterne revizije. Ovaj podatak nam govori o nemarnosti privrednih subjekata, ili najblaže rečeno o prihvatanju eksterne revizije poslovnih knjiga kao formalne zakonske obaveze. Šteta je što NBS nije saopštila protiv koliko je pravnih lica podnela prijavu za privredni prestup zato što su se oglušila o tu zakonsku obavezu.

Činjenica je da ograman broj pravnih lica ne predaje usvojene finansijske izveštaje. Striktna primena Zakona o računovodstvu i reviziji, pogotovo njegovih kaznenih odredbi, verovatno bi „zaboravne" podsetila da se moraju poštovati pravila igre, a takođe striktna primena zakonskih regulativa u velikoj meri bi smanjio broj neažurnih i zaboravnih. Kada se ovome doda da je uvidom u revizije većina datih mišljenja sa ogradama ili pozitivna, dok je broj negativnih gotovo zanemarljiv, dolazi se do zaključka da su poslodavci pored zaboravnosti takođe i nemarni prema svojim obavezama. Do sada nije bilo na ovim prostorima da je DRI otkrila i signalizirala krivična dela u poslovanju menadžmenta. Proverljivi podaci govore da je utvrđeno da 905 obavljenih revizija ne daje stvarnu sliku poslovanja kompanija, a da su data mišljenja o njihovoj valjanosti – neupotrebljiva. Ovakva analiza bi možda mogla da se koriguje boljim uzorkom, ali ne mnogo više.

Nemože se prenabregnuti ni činjenica da pojedine revizorske kuće, zbog nedostatka vremena za izradu eksternih revizija, daju klijentu da sam odradi najveći broj tabela i izveštaja, koji potom služe da se uradi „eksterna revizija". Dakle u samom startu postoji mogućnost montiranja rezultata revizije. Drugi element za montianje rezultata je nepostojanje metodoloških rešenja tako da se posao svodi na preslikana rešenja mahom stranih kuća. Dakle to je odgovor na pitanje zbog čega neke revizorske firme imaju više stotina klijenata, a na jednog zaposlenog pada više desetina, pa i stotinak firmi.

Ako je sve ovo poznato svima, pa i Odbora za finansije Skupštine Srbije, može li se verovati revizijskim izveštajima. Ovo je takođe u direktnoj vezi sa privatizacijom preduzeća.

Rezultati se štimpaju po potrebi, da li treba oboriti cenu kako bi "tajkun" proša jeftinije, ili podići cenu kako bi se što više para slilo u privatne džepove. Kada su u pitanju strani investitori tu je problem s'njihove strane rešen - procene kapitala i slično ide na superveštačenja. Oviga bi trebalo da se drži i možda NBS, uraditi analizu urađenih revizija na nezavisan način. Zaključak bi bio, dok na našim prostorima ne preovlada mišljenje, ne samo kod akcionara i vlasnika preduzeća, da eksterna revizija nije puka forma, već nasušna potreba našeg društva, neće biti većih tržišnih pomaka, a ni poverenja u iskazane poslovne rezultate.

O radu revizora možda najbolje ilustruje izjava ministra prosvete Žarka Obradovića koji konstatuje da je „izveštaj pozitivan", ali da će konačnu reč, ipak, dati sudije za prekršaje. Proizilazi da će ocenu državne revizije, kao vrhunske kontrolne institucije, o propustima korisnika budžetskih sredstava dati sudija za prekršaje, organ koji ni kriv ni dužan mora da se time bavi, organ koji se veoma često za mišljenje obraća sudskim veštacima određene struke, pa tako i ekonomsko-finansijske struke. Dakle opet je politika "umešača prste" u nezavisan rad pojedinih organa, pa sledi, da li sa ovako delimično i nekompletno urađenim revizijama trebalo uopšte ići u Skupštinu na bilo kakvu raspravu.[51]

Kakav je izveštaj revizora? Ako u reviziji nalazi državnog revizora nisu utvrdili materijalne greške ili neku drugu krivotvorenu radnju, ili zloupotrebu službenog položaja, onda je sigurno izveštaj revizije „pozitivan". U ovakvim slučajevima nema smisla za prekršajnim prijavama, jer se preko resornih ministarstva nalaže proceduralna isprava.

Rasprava u skupštini pokazala je da naši poslanici jako malo znaju šta je revizija i čime treba da se bavi. Pre rasprave o izveštajima DRI trebalo je da još jednom pročitaju tekst zakona koji su sami usvojili u ovom ili prošlom sazivu. Možda bi svojim pitanjima revizoru, vladinim predstavnicima, ali i javnosti pomogli da sledeći izveštaj DRI bude dokument kojim se bar neće baviti sudije za prekršaje.

Nailaze predsednički izbori i gle čuda „obećava se" revizija procesa privatizacije. Tema postaje vruća u kampanji za predstojeće predsedničke izbore u Srbiji. Bivsi ministar ekonomije Dragan Maršićanin, koji se povukao sa funkcije zbog svoje kandidature za predsednika, obećava da neće biti potpune revizije privatizacije. Umesto toga nadležne institucije rešavaće oko 80 spornih postupaka privatizacije kojima je navodno oštećena država. Ukoliko se ustanovi da je doslo do zloupotrebe procesa, učesnici će biti krivično gonjeni, a ugovori o kupovini mogli bi da budu poništeni.

Među 80 navedenih kompanija su i tri šećerane u vlasništvu Miodraga Kostića koji je pod suspenzijom Evropske komisije u vezi sa preferencijalnim uvozom šećera iz Srbije, kao i dve farmaceutske kompanije. Sindikati radnika pozdravili su najavljenu proceduru, ali su upozorili da pojedinačne kontrole ne bi trebalo shvatiti kao poruku da svi procesi privatizacije uključuju kriminalne aktivnosti. Sindikat je tada smatrao da revizija ne treba da obeshrabri buduću privatizaciju i strane investicije. Ekonomisti su rezervisani u pogledu Maršićaninove izjave. Ipak se iza ovoga krije politički marketing i velike su šanse da se radi o izbornoj kampanji.

Investitori su po pravilu uzdržani u pogledu revizije privatizacije, zbog njenog potencijalnog uticaja na interesovanje i cenu investiranja u Srbiji. Prema analitičarima, investitorima se upućuje poruka da prenos vlasništva u Srbiji nikada nije siguran. Doći će do povećanja sveukupnog investicionog rizika, a gubici neće moći da se pokriju profitom od revizije. Ipak je potrebno uraditi neophodne analize i pokrenute pojedinačne kontrole, ako je

[51] Intervju prof. dr Ljubiše V. Stanojevića listu politika , april 2010. godine, http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Poslanici-ne-znaju-shta-je-revizija.lt.html

to potrebno. Kontrole su jako komplikovane procedure koje traju izuzetno dugo ali su delotvorne i revizori mogu očekivati da i sami budu podvrgnuti proveri.

Sledeća zanimljivost je nailazak važnog datuma (izbori, kriza), iz Vlade Srbije se najavljuje da će država uskoro izvršiti reviziju svih završenih privatizacija kako bi utvrdila potencijalne malverzacije. Ove njave su nailazile i nailaze na loš prijem kod ljudi koji su prethodnih godina bili zaduženi za prodaju preduzeća, ali i kod nezavisnih stručnjaka. Preispitivanje ugovora najavili su i potpredsednik Vlade Božidar Đelić i ministar za rad i socijalnu politiku Rasim Ljajić, a valja podsetiti da je tokom 2003. godine direktor Agencije bio upravo aktuelni premijer Mirko Cvetković.

U Agenciji za privatizaciju kažu da nisu dobili zvanično obaveštenje o nameri države da proveri sklopljene ugovore i ističu da su uvek radili u skladu sa zakonom. Agencija smatra da se radi o proveri kupaca, da bi se ustanovilo da li je u nekim slučajevima bilo malverzacija, za koje je nadležno Ministarstvo unutrašnjih poslova, kao što se to čini da je bilo u slučaju Zastave elektro.

Bivši direktor Agencije za privatizaciju Branko Pavlović ne gleda blagonaklono na najnoviju inicijativu iz kabineta premijera Mirka Cvetkovića. Postavlja se pitanje zašto Cvetković sada hoće da vrši reviziju privatizacije? Zašto to nije radio kada je bio direktor Agencije. Kada oni koji su sprovodili privatizaciju kažu da će revidirati to što su sami radili. To što vlast radi je apsolutno marketing jer vladajuće stranke nemaju ponudu za one koji nisu dobro prošli u tranziciji pa sada hoće da im se učine prihvatljivijim. Takođe je besmisleno je da vicepremijer Đelić baš tada iznosi primedbe na privatizaciju.

Aleksandru Vlahoviću, bivšem ministru za privredu i privatizaciju, takođe se ne dopada ideja o reviziji privatizacije. On tvrdi da treba biti oprezan sa takvim aktivnostima jer retroaktivno preispitivanje privatizacija izvan zakonskih okvira unosi rizičnost u postupak prodaje i ugrožava strana ulaganja. Postoje institucije koje se bave privatizacijom i među njima je osnovna Agencija, koja sprovodi i prodaju preduzeća i kontrolu privatizacije. I to treba tako da ostane. Agencija je ta koja je nadležna da vrši reviziju privatizacije, a po zakonu je dužna to da čini u periodu od dve godine po obavljenoj aukciji, odnosno pet godina posle sprovedenog tendera. Ako vlast hoće drugačije da se ponaša, onda prethodno mora da promeni zakonsku regulativu. Postavlja se pitanje ko je do sada sprečavao izvršenje revizije privatizacije, i odakle se to sada potencira? Sve je i ranije moralo da se radi po zakonu, a ne samo sada, a ako država hoće da ispituje ponašanje vlasnika i gašenje firmi po isteku rokova za kontrolu, onda se postavlja pitanje šta je sa „toliko autohtonih preduzeća koja propadaju, a niko se ne pita u vezi sa tim".

Inicijativa Vlade Srbije samo je politički motivisani marketing koji ne treba shvatati suviše ozbiljno. Mnogi su na sličan način započeli svoju kampanju za ministra za privatizaciju pre više godina, kada je najavljivao „radikalno preispitivanje privatizacija i osnivanje komisije koja će to ispitati, a čiji izveštaj niko nikada nije video". Isto je najavljivao i Dragan Maršićanin, kada je stupio na funkciju ministra privrede, pa od toga opet ništa nije bilo.

Ministar ekonomije Mlađan Dinkić je izjavljivao da je obaveza Agencije za privatizaciju da raskine sve ugovore o privatizaciji kod kojih ima nepravilnosti, ali i da drugi nadležni organi, poput policije i tužilaštva, moraju da rade svoj posao jer nisu procesuirane brojne krivične prijave koje je podnosila Agencija za privatizaciju. Pored raskida ugovora sa Agencijom za privatizaciju, nesavesnim vlasnicima treba da „priprete" i efikasniji pravosudni organi. Ocenjeno je da privatizacija ni u Srbiji, kao ni u drugim zemljama istočne Evrope, nije bila idealna i da je 20 odsto raskinutih kupoprodajnih ugovora na nivou proseka ostalih zemalja u tranziciji.

Ovde je otvoreno pitanje da li država ima prava da sada preispituje ugovore sklopljene pre više godina, kod kojih su istekli rokovi za nadzor. Poznato je da su to sada privatne firme. Naravno da su u privatizaciji učestvovali i prevaranti, ali nije u redu da se zbog toga većina kupaca proglašava prevarantima i revizija neće uticati na buduću privatizaciju jer su ostale još samo sasvim propale firme na prodaju, kao ni na grinfild investicije.

Svojevremeno je Ivica Dačić (2006. godine) govorio da proces i postupak svih privatizacija mora biti javan, pravno i ekonomski opravdan. Tada je tvrdio da dosadašnjom privatizacijom nije povećano nacionalno bogatstvo, proizvodnja ili izvoz, već je izvršena masovna rasprodaja privrednih dobara i masovno otpuštanje radnika. Tada je rekao da socijalisti nisu protiv privatizacije, ali insistiraju da vlasnici privatizovanih fabrika i preduzeća preuzmu odgovornost za poslove i razvoj, kao i da svi zaposleni i gradjani budu ravnopravni po osnovu rada i vlasništva akcija. Danas se Dačić ne izjašnjava puno o reviziji privatizacije.

9. STEČAJ I LIKVIDACIJA PREDUZEĆA do 28. jul 2009.

9.1. Rezultati privatizacije u dosadašnjem periodu

"Privatizacija" uključuje interakciju između države i privatnih poslovnih ljudi i/ili kompanija, kakva postoji i u slučajevima bilo kakvog oblika javnog ugovaranja ili javnih nabavki. Odnosno, privatizacija predstavlja proces transfera imovine, odnosno kapitala iz javne (državne) u privatnu svojinu. U širem smislu može označavati i privatno upravljanje državnom imovinom.

Koja je svojina ekonomski efikasnija (privatna ili državna) je pitanje oko kojeg su se koplja lomila jako dugo. Istorija je, za sada, presudila da je privatna svojina jedini zdrav temelj ekonomskog života, pa su i sistemi zasnovani na državnoj i društvenoj nestali – pogotovo novija istorija, bar što se tiče naših prostora. Savremena ekonomska teorija kaže da su državna i privatna svojina jednako efikasne ako su zadovoljene pretpostavke o savršenom tržištu, potpunim informacijama i potpunim ugovorima.

Pre skoro 30 godina započet je svetski proces privatizacije, iniciran u Velikoj Britaniji od strane vlade Maraget Tačer. Proces je postao globalan i zahvatio je ne samo bivše socijalističke zemlje, već i razvijene i zemlje u razvoju. Sve vlade se žure da se riješe državnih preduzeća, iako neke još oklijevaju ne bi li ih još malo koristile za sopstveno bogaćenje.

No, i danas postoje autori koji osporavaju uticaj svojine na efikasnost preduzeća i privrede, odnosno koji izvore efikasnosti traže, i nalaze, negde drugde. Jedna linija razmatranja oslanja se na studiju Berlea i Meansa iz 1932. godine i tvrdi da ni savremene korporacije nisu privatna preduzeća u pravom smislu, jer je upravljanje odvojeno od svojine, tj. korporacijama upravljaju menadžeri, a ne vlasnici, pa se opet javlja *agencijski problem*, tj. pitanje može li se i kako obezbediti da menadžer, bio on u privatnom ili državnom preduzeću, radi u najboljem interesu vlasnika, bio on država ili privatno lice. Tačno je da *agencijski problem* postoji u privatnim korporacijama, ali je izvesno da velika većina menadžera radi u interesu privatnih vlasnika, jer su brojni mehanizmi koji ih na to podstiču u zrelim tržišnim privredama – od skupštine akcionara, preko podsticajnih sistema nagrađivanja, do tržišta kapitala.[52]

[52] Božidar Raičević, Danilo Šuković, *Ekonomske teme, ekonomska stvarnost SR Jugoslavije (Republike Srbije),* Čigoja, Beograd, 2002., str. 268.

Zanimljiva je novija struja, čiji je glavni predstavnik Džozef Štiglic. Štiglic ne negira značaj svojine, pa ni privatne, za ekonomske performanse, ali još veću važnost pridaje tržištu i njegovim blagotvornim efektima, posebno hvaleći kineski sistem, čime indirektno umanjuje standardno shvaćen uticaj privatne svojine[53].

Za donosioce javnih odluka privatizacija može imati nekoliko ciljeva – političke, ekonomske i druge. Ovi ciljevi mogu jačati jedni druge ili biti u međusobnom konfliktu. U političke ciljeve obično se ubrajaju: okončanje političke kontrole nad državnom imovinom i time prekid ekonomskih i finansijskih gubitaka pojedinačnih preduzeća, korištenje privatnih ekonomskih inicijativa, stvaranje široke klase produktivnih vlasnika imovine, izbjegavanje gašenja preduzeća, smanjenje budžetskih deficita, jačanje lokalnog tržišta kapitala ili korištenje uspješno privatizovanih preduzeća kao motorne snage dinamičkog razvoja sektora.

U ekonomske ciljeve, pored ostalih, ubrajaju se: stimulisanje ekonomskog rasta zemlje, ubrzavanje razvoja, poboljšanje finansijske profitabilnosti preduzeća, stvaranje konkurencije, jačanje pristupa međunarodnom znanju i međunarodnim tržištima kapitala, jačanje rukovođenja preduzećima (zapošljavanje menadžera sa međunarodnim pozicijama i iskustvom) i postizanje dobrih cena za državu, po mogućnosti u stranim valutama.

Zajedno sa ciljevima, dolaze i rizici na nivou preduzeća. U ovom kontekstu treba imati na umu da je privatizacija obično povezana sa smanjenjem radne snage i redukovanjem socijalnih programa i prava. Ovakve redukcije može preduzeti država prije privatizacije, kako bi poboljšala efikasnost/smanjila gubitke preduzeća i time uvećala njihovu vrednost i poboljšala njihovu marketinšku poziciju; ili novi vlasnik, sa ili bez znanja, odobrenja, pa čak i podrške države. Ovakve odluke su veoma podložne korupciji.

Često će ekonomski ciljevi privatizacije biti u podređenom položaju u odnosu na političke, ili obratno, što stvara potencijalne konflikte (kao na primer kada se umanjuje značaj stranog kapitala, čak i na štetu budućeg boljeg pristupa međunarodnom znanju; kada se lokalnim elitama u ili izvan preduzeća daju posebne privlegije; kada se određene etničke manjine isključuju iz liste potencijalnih ponuđača ili im se daje povlašteni pristup itd.). Ovakve situacije treba pažljivo motriti i procenjivati ih i sa aspekta prevencije korupcije.

Po nekim podacima, od 2002. godine do 15. novembra 2007. godine u Republici Srbiji je privatizovano 2.104 preduzeća, od početka privatizacije raskinuta 633 ugovora o prodaji, a za 214 preduzeća stečaj je bio jedino rešenje. Sa druge strane Agencija za privatizaciju, dobila je novi zadatak, da u ime države ponovo upravlja preduzećima[54].

Po drugim podacima u periodu 2002-2006. godina, u Republici Srbiji privatizovano je ukupno 1.851 preduzeće (od čega 76 putem tendera, 1.341 na aukciji i 434 na tržištu kapitala) sa ukupno 290.082 zaposlenih radnika. Prodajom ovih preduzećća ostvaren je prihod od 2,1 milijarde EUR-a, obezbeđeno investiranje 1,1 milijarde EUR-a i ulaganje u socijalne programe dodatnih blizu 280 miliona EUR-a.

Samo po ovim podacima može se zaključii da nisu poštovani osnovni zakoni republike Srbije i postoji sumnja o izvršenju privatizacije. Postavlja se pitanje da li Savet DRI treba da uđe u pregled dokumentacije o izvršenju privatizacije, jer ne postoji podatak da je to do sada urađeno.

[53] J. Stiglitz, *Whither Reform? Ten Years of Transition*, Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, April 28-30, 1999.
[54] http://www.sindikat.rs/ekonomska.htm

Rezultati privatizacije u Srbiji u periodu 2002-2006. godina (miliona EUR)[55]

METOD	Preduzeća	Prodato	Uspešnost %	Prihod od prodaje	Investicije	Socij. prog.
TENDER	130	63	48	948	780	278
AUKCIJA	1.830	1306	71	627	181	-
TRŽ. KAP.	567	410	72	381	6	-
UKUPNO	**2.627**	**1779**	**64**	**1995**	**967**	**278**

Izvor: http://pks.komora.net

Kao što se može videti, na osnovu podataka iz tabele, u periodu od 2002-2006. godine broj prodatih preduzeća u Srbiji iznosio je 1779, a procenat uspešnosti privatizacije bio je 64%. Ako se ima u vidu da je deo rezultata privatizacije prikazan pod nazivom "tržište kapitala", u stvari ostatak prošlosti, jer se radi o prodaji paketa akcija preduzeća privatizovanih po Zakonu iz 1997. godine, onda se može zaključiti da su ukupni rezultati privatizacije više nego skromni.

Kupci preduzeća u Srbiji mogu se podeliti u četiri kategorije[56]:

1. Transnacionalne kompanije,

2. Strani investicioni fondovi,

3. Domaća preduzeća u privatnom vlasništvu,

4. Domaća fizička lica kao preduzetnici ili udruženi u konzorcijume.

1. Transnacionalne ili multinacionalne kompanije kupovinom preduzeća u Srbiji ostvaruju svoj strateški interes da se dugoročno pozicioniraju na tržištu *(Coca cola, Philip Moris, Lukoil, Lafarge* i dr.). Da bi ostvarili definisane ciljeve oni, ne samo da vrše ulaganja u kupljena preduzeća, već menjaju i organaizaciju i prilagođavaju je standardima koji važe za matičnu kompaniju. Kupljena preduzeća tako postaju deo transnacionalnih kompanija, pokazujući veću efikasnost u poslovanju i bolje rezultate na tržištu. Proces o kome je reč, praćen je smanjenjem broja zaposlenih, povećanjem, produktivnosti i rastom realnih zarada radnika.

2. Strani investicioni fondovi kupuju preduzeća u Srbiji, najčešće u oblasti proizvodnje hrane i pića. Kupljena preduzeća konsoliduju, povećavaju njihovu vrednost i poboljšavaju im poziciju na tržištu, sa ciljem da ih u narednom periodu prodaju po višoj ceni. Primera radi, Investicioni fond *Salford* iz Velike Britanije kupio je pet mlekara, proizvođača konditorskih proizvoda "Bambi" i postao suvlasnik proizvođača mineralne vode "Knjaz Miloš".

3. Domaća preduzeća u privatnom vlasništvu, kupovinom većinskog ili kontrolnog paketa akcija od Države ili malih akcionara, nastoje da poboljšaju svoj položaj na tržištu. Tipičan primer je kompanija *Delta*, koja je istovremeno gradila sopstvenu mrežu *Maxi* i kupovala akcije trgovačkog preduzeća *Pekabeta*, dok nije preuzela kontrolni paket akcija.

4. Domaća fizička lica, kao preduzetnici, najčešći su kupci preduzeća u Srbiji. Motivi kupovine su veoma različiti, pa je i sudbina ovako privatizovanih preduzeća neizvesna. Dosadašnja iskustva pokazuju da sam čin promene vlasništva nije dovoljna garancija

[55] Izvor: http://pks.komora.net
[56] Prof. dr Borko Krstić, dekan, *Ekonomske teme*, Ekonomski fakultet u Nišu, Niš, 2008., str. 19.

efikasnijeg poslovanja preduzeća. Postoji veliki broj primera da privatizovana preduzeća postižu slabije rezultate u odnosu na period pre privatizacije. Brojni faktori opredeljuju uspešnost poslovanja preduzeća posle privatizacije. Pre svega, potrebne su radikalne promene i prelazak na tržišne principe poslovanja. Novi vlasnici, koji su, kao domaća fizička lica, kapital stekli uglavnom kroz privatizaciju u senci poslovnih transakcija, moraju prihvatiti ekonomske zakonitosti i profitne stope koje su nekoliko puta niže od onih iz perioda sankcija, rata ili hiperinflacije. Osim toga, špekulativni kapital koji nastoji da kupi jeftino i proda skupo preuzeta preduzeća, mora se odreći merkantilističkog biznis modela koji se opisuje kao "čekaj i posmatraj"[57]. Realno je očekivati, međutim, da će se u narednim godinama nastaviti proces ukrupnjavanja kapitala. Predmet kupovine i prodaje biće privatna preduzeća i to, pre svega, ona koja su ostvarila nižu stopu efikasnosti posle privatizacije.

Od posebnog je značaja činjenica da je za privatizaciju u Srbiji preostalo više od 2000 preduzeća, ne uzimajući u obzir veliku grupu od takođe preko 2000 mešovitih preduzeća koja u svojoj strukturi imaju više ili manje društvenog ili državnog kapitala. Posebno je nepovoljna činjenica da su za privatizaciju ostala društvena preduzeća koja zapošljavaju 16,8% zaposlenih u privredi, što raspolažu sa 14,6% kapitala i koja su u većini u teškoj ekonomskoj situaciji. Kada se ovome doda potreba za privatizacijom državnog sektora privrede, koji zapošljava 14,1% ukupno zaposlenih u privredi i raspolaže sa 37,2% kapitala, tada ukupno za privatizaciju preostaje društvenih i državnih preduzeća koji zapošljavaju oko 31% zaposlenih i raspolažu sa oko 50% kapitala ukupne privrede. Na osnovu ovih podataka moglo bi se zaključiti da je privatizacija u Srbiji na pola puta. Nepovoljna činjenica je što je ta druga polovina značajnije teža od prve.[58]

Rezultati privatizacije u Srbiji u 2006. godini (EUR)

METOD	Preduzeća	Zaposleni	Knjig. vredn.	Cena	Investicije	Socij. prog.
TENDER	8	11.414	64.316.000	11.395.000,00	68.568.000	2.587.000,00
AUKCIJA	216	22.895	178.118.000	109.281.000	40.975.000	-
TRŽ. KAP.	43	11.339	65.461.000	52.219.000	-	-
UKUPNO	**267**	**45.648**	**307.895.000**	**172.895.000**	**109.543.000**	**2.587.000**

9.2. Pravni okvir procesa privatizacije u Srbiji

Godina 2007.-ma je godina u kojoj je trebalo da bude završena privatizacija društvenih preduzeća. Zakonom o privatizaciji iz juna 2001. godine bilo je predviđeno da privatizacija bude okončana do sredine 2005. godine, da bi izmenama zakona iz 2003. godine taj rok produžen za još dve godine što je isteklo 08. marta 2007. godine. Dodatnim tumačenjem, rok je produžen do kraja 2007. godine, sa obavezom da preduzećima koja se ne privatizuju sledi jedna od mogućnosti: 1. prenos kapitala na akcijski fond i dalja prodaja (na berzi), 2. pokretanje stečaja i likvidacija (u slučaju negativnog kapitala, odnosno kada su obaveze veće od ukupne imovine preduzeća). Potpuna privatizacija neće biti ni tad završena do kraja, jer Akcijski fond ima dodatnih par godina za prodaju akcija društvenih preduzeća iz svog portfelja, tako da je 2009. godina u ovom trenutku izvesna kao godina definitivnog opraštanja od društvene svojine.

[57] Đuričin D., Srbija 2007: *Stanje i prioriteti reformi, Institucionalne promene kao determinante privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet, Kragujevac, 2008. str. 151

[58] D. Šuković, Rezultati i perspektive privatizacije u Srbiji, Ekonomika preduzeća, mart-april, 2006. str. 97-102

Srbija je poslednja država koja završava obaveze u tranzicionim procesima. Jedina korist ovakvog ishoda je tuđa iskustva iz privatizacije, međutim ni to nije urađeno kvalitetno. Važeći zakon o privatizaciji značajno se razlikuje od prethodnih: u prvom redu, privatizacija je obavezujuća i oročena (ne baš rigidno) i u osnovi podrazumeva prodaju 70% društvenog kapitala putem tendera ili aukcije, pri čemu je za tender predviđeno da se nadmetanjem dođe do najpovoljnije ponude uzimajući u obzir ponuđenu cenu, obavezu investiranja i sredstva namenjena rešavanju viška zaposlenih (tzv. socijalni program). Za ovaj tip prodaje određen je relativno mali broj većih i uspešnih društvenih preduzeća. Tenderskom dokumentacijom propisivani su startni uslovi koje moraju da ispunjavaju potencijalni kupci (ista delatnost kao i subjekta privatizacije, minimalan godišnji promet, itd.)

Na aukcijsku prodaju idu ostala preduzeća, s tim da je jedini kriterijum na javnoj aukciji (licitaciji) ponuđena cena uz ostale praktično tipske uslove (nema otpuštanja radnika po osnovu tehnoloških viškova u određenom periodu, fiksirana obaveza investiranja – 150% iznosa amortizacije, obaveza održanja kontinuiteta osnovne delatnosti, poštovanje Zakona o radu i sl.). Obavezno investiranje kod aukcija je najviše hvaljeno i imalo je najopipljivije pozitivne makroekonomske efekte (značajno podiglo stopu investiranja u srpskoj privredi), a obavezivanje kontinuiteta pretežne delatnosti subjekta privatizacije najčešće kritikovana obaveza novih vlasnika. Postojala je grupa velikih preduzeća – bivših socijalističkih kombinata koji su zapali u velike teškoće i koji kao takvi ne bi mogli biti prodati, pa je za njih predviđen prethodni postupak restrukturiranja.

Osim što je privatizacija propisana kao vremenski oročena i obavezna, predviđeni su stimulansi za privatizaciju preduzeća: tako je radnicima (trenutno zaposlenim, bivšim radnicima i penzionerima) čije se preduzeće privatizuje na aukciji u prvih 18 meseci određeno na ime besplatnih akcija po 400 DEM po svakoj punoj godini radnog staža, odnosno 30% kapitala preduzeća, ako se privatizacija obavi između 18 i 30 meseci, radnicima sleduje 300 DEM po godini staža odnosno 20% kapitala, i za privatizaciju nakon 30 meseci radnici su trebali da dobijaju po svega 150 DEM odnosno 10% kapitala preduzeća. Izmenama i dopunama Zakona ove odredbe su obrisane i za radnike je predviđeno maksimalno 200 EUR za svaku punu godinu radnog staža, nezavisno od toga u kom se roku izvrši privatizacija preduzeća.

Radnici društvenih preduzeća dobijaju besplatne akcije na iznos od 30% vrednosti kapitala za preduzeća privatizovana metodom aukcije, radnici u preduzećima prodatim na tender imaju pravo na 15% (15% ide u Privatizacioni registar i namenjeno je punoletnom stanovništvu koje nije ostvarilo pravo na besplatne akcije po nekom drugom osnovu – vaučeri, zajedno sa kapitalom društvenih preduzeća koja iz bilo kog razloga nisu do sada ušla u proces privatizacije i delom kapitala javnih preduzeća – najavljeno usvajanje posebne uredbe). Za državnu svojinu nije propisan rok za privatizaciju, a izvesno je i da će se menjati neka postojeća rešenja (stav je i Vlade i Sindikata da je neprihvatljivo da lokalne samouprave dobiju samo 5% za preduzeća koja su osnovale i za čiji rad su obezbedile sredstva zajedno sa građanima).

Zaposleni u preduzećima koja su prodata nakon sprovedenog postupka restrukturiranja, nemaju pravo na besplatne akcije novonastalog pravnog lica (kao ni opštine na svojih 5%).

Novi Zakon o privatizaciji, koji je usvojila Skupština Srbije 27. juna 2001, najvećim delom je raskinuo sa radničkim akcionarstvom kao dominantnim modelom privatizacije[59].

[59] Dr Zvonko Branjas, koordinator projekta, Evropski pokret u Srbiji, *Prema stabilnosti i prospieritetu*, Prometej, Novi Sad, str. 32.

Iako je Zakon stupio na snagu jula 2001. godine, sa privatizacijom se otpočelo 2002. godine, s obzirom da je tek trebalo doneti niz Uredbi (o proceni vrednosti društvenog kapitala, aukciji, tenderu, restrukturiranju) kao i osnovati i ekipirati Agenciju za privatizaciju, ključnu instituciju za sprovođenje postupka privatizacije, itd. Na taj način, čitav postupak je prilično centralizovan, ali glavna zamerka nije u tome: najviše se zamera na širini ovlašćenja Agencije i posebno njenog direktora (odluka o metodu privatizacije), Agencija je potpisnik ugovora o prodaji kapitala i ona sama sprovodi postupak kontrole ispunjenja obaveza iz ugovora većinskog vlasnika, i sl.), kao i operativnom sprovođenju postupka privatiziacije na relaciji izvršna vlast (resorna ministarstva, prvrenstveno Ministarstvo privrede) – Agencija za privatizaciju bez aktivnije uloge parlamenta (izuzev Odbora za privatizaciju). Republička Skupština nijednom nije raspravljala o efektima privatizacije i problemima u tom ključnom procesu za konačan ishod tranzicije srpskog društva. S druge strane, lokalne samouprave su izuzetno nezadovoljne sredstvima koja su im namenjena od privatizacionih prihoda – svega 5%, što je jedan od razloga niskog stepena interesovanja i angažovanja opština na prodaji društvenih preduzeća sa svoje teritorije.

U toku primene samog zakona došlo je do niza značajnih izmena (uz već pomenuto produženje rokova za privatizaciju društvenog kapitala): preduzeća – subjekti privatizacije su isključeni iz potpisivanja kupoprodajnih ugovora, uveden je otpust duga državnih poverilaca, raskid ugovora po sili zakona bez vođenja sudskog spora, automatsko pretvaranje kapitala većinskog vlasnika u državni kapital i prenošenje u Akcijski fond, imenovanje zastupnika (takvog) kapitala u subjektu privatizacije do rešavanja statusa (ponovna prodaja ili stečaj), mogućnost da većinski vlasnik kupljeno društveno preduzeće proda drugom licu (ustupanje ugovora), uvedene restriktivne klauzule za lica sa kojima je raskinut ugovor.

Akcijski fond je centralna institucija za privatizaciju društvenog kapitala ostalog u preduzećima koja su započela ili završila privatizaciju po odredbama ranijih zakona – po izjavama jednog od direktora Agencije za privatizaciju, takvih preduzeća bilo je oko 950 (brojka se znatno razlikuje u različitim izvorima).

9.3. Pokretanje postupka stečaja i likvidacije

Na sajtu Ministarstva ekonomije i privrednog razvoja Republike Srbije, postavljen je tabelarni dokument „Pokretanje postupka stečaja i likvidacije", koji se sastoji iz dva dela[60]:

1) predlog za stečaj

2) preduzeća za likvidaciju.

1) Predlog za stečaj

Pregled obuhvata 75 preduzeća koja ne ispunjavaju svoje obaveze u pogledu javnih finansija, pa je sledstveno tome, Fond za razvoj Republike Srbije pokrenuo postupak za prinudnu naplatu svojih potraživanja kod šest preduzeća, a poreska uprava Republike Srbije za 69 preduzeća.

U navedenih 75 preduzeća u radnom odnosu je 2.116 zaposlenih.

Od navedenog broja preduzeća, 15 preduzeća zapošljava od 168 – 50 zaposlenih, 17 preduzeća zapošljava od 50 – 10 zaposlenih, 26 preduzeća od 9 – 1 zaposlenog, u 13 preduzeća nema zaposlenih u radnom odnosu, a za 4 preduzeća ne postoji podatak.

[60] http://www.sindikat.rs/ekonomska.htm 28.jul 2009.

U tim preduzećima 2.056 (97%) zaposlenih nije primalo svoju zaradu: u jednom preduzeću od 1995. godine, u jednom od 1998. godine; u dva preduzeća od 2000; u dva preduzeća od 2001. godine; u 11 preduzeća od 2002; od 2003. godine 15 preduzeća: od 2004. godine, sedam preduzeća; od 2005. godine u šest preduzeća; od 2006. godine u dva preduzeća; od 2007. godine u tri preduzeća; od 2008. godine u šest preduzeća; u 2009. godini u tri preduzeća; a nema podataka o primanju zarada za sedam preduzeća.

U devet preduzeća, zaposleni su uredno primali svoje zarade.

2) Preduzeća za likvidaciju

Od 2002 – 2009. godine, prema Zakonu o privatizaciji („Sl. glasnik RS" broj: 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007 i 123/2007 – dr.zakon), objavljeno je 3.825 javnih poziva za aukcije i 285 javnih poziva za tendere, na kojima je ponuđeno 3.411 preduzeća za prodaju, od kojih je 2.482 privatizovano: 109 putem tenderske prodaje i 1.713 putem aukcijske prodaje. Pored toga, prodano je i 660 preduzeća putem tržišta kapitala (prema poslednjem podatku Ministarstva za privredu i privatizaciju 25.02.2009. godine).

Kupoprodajni ugovori su raskinuti kod 16 prodaja putem tendera, 376 prodaja putem aukcija, dok je kod tržišta kapitala, prodato 122 preduzeća kod kojih su prethodno raskinuti kupoprodajni ugovori.

Kako je određeni broj preduzeća ostao neprivatizovan, navedena preduzeća se likvidiraju saglasno donetom Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o privatizaciji. Navedenim Zakonom je utvrđeno, sa članom 4. da se menja član 14. Zakona o privatizaciji, tako da glasi[61]:

„Za privatizaciju neprivatizovanog društvenog kapitala javni poziv za učešće na javnom tenderu, odnosno javnoj aukciji, mora da se objavi najkasnije do 31. decembra 2008. godine.

Ako se javni poziv ne objavi u roku iz stava 1. ovog člana, Agencija donosi rešenje o pokretanju prinudne likvidacije subjekta privatizacije (u daljem tekstu: likvidacija).

Likvidacija subjekta privatizacije pokreće se i ako:

1) društveni kapital, odnosno imovina, subjekta privatizacije nije prodat ni posle trećeg sprovedenog javnog tendera, odnosno javne aukcije;

2) subjekt privatizacije nije podneo godišnji finansijski izveštaj agenciji nadležnoj za vođenje Registra privrednih subjekata dve godine uzastopno."

Isto tako, članom 5. pomenutog Zakona, odnosno članom 14a. dopunjenog Zakona o privatizaciji, postupak likvidacije subjekta privatizacije sprovodi Agencija.

U separatu dokumenta - tabeli „Preduzeća za likvidaciju", prikazana su preduzeća koja su ostala neprivatizovana, a predviđeno je da se njihova privatizacija završi u skladu sa gore citiranim izmenama i dopunama Zakona o privatizaciji, jer ista nisu prodata, odnosno nisu mogla da budu prodata putem aukcija i tendera.

Pregled „Preduzeća za likvidaciju", obuhvata 235 preduzeća u kojima radi 1.256 zaposlenih. Četiri navedena preduzeća imaju od 100 – 50 zaposlenih, tri preduzeća od 49 – 10 zaposlenih, u 106 preduzeća radi manje od 10 zaposlenih, a 95 preduzeća su bez zaposlenih u radnom odnosu.

[61] Zakonu privatizaciji, „Službeni glasnik RS", br. 38/01, 18/03, 45/05, i 123/071 - dr. Zakon.

U jednom od navedenih preduzeća, zarade se ne isplaćuju od 1991. godine, u jednom od 1995. godine, u tri preduzeća se zarade ne isplaćuju od 1996. godine, u jednom preduzeću od 1998. godine, u pet preduzeća se zarada se isplaćuje od 1999. godine, u dva preduzeća od 2000. godine, u četiri preduzeća od 2001. godine, u 17 preduzeća od 2002. godine, u 35 preduzeća od 2003. godine. U 37 preduzeća, se zarada ne isplaćuje od 2004. godine, u 10 preduzeća od 2005. godine, kod 9 preduzeća od 2006. godine, kod 17 preduzeća od 2007. godine, 23 preduzeća ne isplaćuju zarade od 2008. godine, 16 preduzeća ne isplaćuju zarade od 2009. godine.

Indikativno je da 164 preduzeća od navedenih 235 preduzeća, (69,8%), kod kojih se privatizacija sprovodi njihovom likvidacijom, zarade nisu isplaćivale od 2002. godine, kada je stupio na snagu Zakon o privatizaciji („Sl. glasnik RS" broj: 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007 i 123/2007 – dr.zakon). Do ulaska u proces privatizacije po navedenom Zakonu, navedena preduzeća su isplaćivala zarade svojim zaposlenima.

Za 14 preduzeća u kojima radi 25 zaposlenih, nema podataka o isplatama zarada.

Kod 42 preduzeća zarada je uredno isplaćivana.

3) Trgovinski sud

Prema izveštaju sačinjenom 01.07.2009. godine, u trgovinskim sudovima, vodi se 613 aktivnih stečajnih postupaka na teritoriji Republike Srbije, započetih po Zakonu o prinudnom poravnanju, stečaju i likvidaciji („Sl. list SFRJ" br. 84/89 i „Sl.list SRJ" br. 37/93 i 28/96) i nastavljenih po Zakonu o stečajnom postupku („Sl. glasnik RS" broj 84/04 i 85/05), kao i pokrenutih po Zakonu o stečajnom postupku.

Prema predmetnom izveštaju, vezano za privatnu imovinu, vodi se 783 stečajna postupka, koji u proseku traju dve godine i četiri meseca. Vezano za društvenu imovinu, vodi se 515 predmeta, kod kojih postupak traje prosečno tri godine i četiri ipo meseca.

Prema podacima na teritoriji Republike Srbije, zaključeno je 499 stečajnih postupaka, obustavljeno 186 postupaka, a pokrenuto 95.

U priloženom pregledu vidi se da većina postupaka traje više godina, neki čak i preko deset. Od 1.298 ukupnih postupaka koji su aktivni, zaključeni ili obustavljeni, kod 633 je proces trajao do dve godine, a kod 665 od dve do četrnaest godina.

Kada je u pitanju društvena imovina, aktivno je 290 postupaka, a kada je reč o privatnoj imovini, 323 postupka. Kod 499 postupaka koji su zaključeni, 321 se odnosi na privatnu imovinu, a 178 na društvenu imovinu. Istovremeno, obustavljeno je 186 postupaka, od kojih 139 nad privatnom imovinom a 47 nad društvenom imovinom.

Od navedenih 1.298 postupaka, 29% se vodi za područje Beograda, 10% za područje Valjeva, a 9,7% za područje Subotice, itd.

Najveći broj postupaka je bio aktivan 2005. godine (267 postupaka), a potom 2007. godine (199 postupaka). Ove 2009. godine, u toku je 95 postupaka.

10. Počeci privatizacija u Srbiji

Prvi talas privatizacije je pokrenula savezna vlada Ante Markovića 1989. godine, sa korekcijom 1990. godine. Metod privatizacije bila je dokapitalizacija, sa popustima na račun društvenog kapitala, a uz uverenje da će i takva delimična privatizacija dovesti do povećanja efikasnosti upravljanja. Privatizacija je bila neobavezna, ali je podsticaj dobila u odredbi da se rast zarada zaposlenih može isplaćivati samo u akcijama. Tokom reformske 1990. godine

privatizacija je uzela maha (1.200 preduzeća je prešlo u status mešovitih), delimično i zbog tehničkih slabosti operacionalizacije modela i mogućnosti manipulacija.[62]

Da bi se doterao model, Srbija je 1991. godine donela sopstveni zakon o svojinskoj transformaciji koji je u znatnoj meri zakočio privatizaciju baš time što je zaoštrio procedure i uklonio slabosti u propisima. Bitnom usporenju privatizacije svakako je doprineo i rat na području bivše Jugoslavije.

Neočekivani podsticaj privatizaciji došao je 1993. godine sa visokom inflacijom, odnosno sa inflacionim obezvređenjem duga kod kupovine akcija na rate. Krajem 1993. veliki broj preduzeća je, koristeći nepostojanje odredbe o revalorizaciji duga za inflaciju, potpuno privatizovan. Po stabilizaciji cena početkom 1994. godine, donet je zakon o revalorizaciji kojim su inflacioni dobici građana poništeni, a privatizacija bitno vraćena nazad. Stoga u sledećem periodu, do 1997. godine, pa i kasnije gotovo da nije bilo privatizacija u Srbiji.

10.1. Model iz 1997. godine

Koncept privatizacije iz 1997. godine predstavljao je nastavak starog modela privatizacije, čije su osnovne osobine da je privatizacija i dalje autonomna (decentralizovana), neobavezna i usmerena ka radničkom akcionarstvu. Neobaveznost privatizacije bila je kombinovana sa podsticajnošću, odnosno sa popustima u ograničenom vremenskom periodu, što je trebalo da navede zaposlene da privatizuju svoja preduzeća.

Važnija rešenja bila su sledeća: svi zaposleni i bivši zaposleni u društvenom i državnom sektoru i osigurani seljaci imali su pravo na besplatne akcije u iznosu od 400 DEM za svaku godinu radnog staža; vraćen je popust od 20% fiksno i 1% za svaku godinu radnog staža, a na akcije do 8.000 DEM; najviše 60% kapitala preduzeća moglo je biti izdato kroz besplatne akcije, 10% kapitala se odmah prenosilo penzijskom fondu, a najmanje 30% kapitala prodavalo se zainteresovanima; kapital koji preostane po upisu akcija prelazio je u svojinu državnog Akcijskog fonda.

Neobaveznost privatizacije učinila je da je proces privatizacije prepušten vrlo složenoj igri motiva i podsticaja zaposlenih i menadžera.

U Srbiji je do 2000. godine privatizovan mali deo društvenog i državnog kapitala. Do jeseni 2000. godine, proces privatizacije započet je po modelu iz 1997. u oko 350 preduzeća, a završen samo u osamnaest. To su uglavnom bila manja preduzeća, sa skromnim kapitalom, pa je ukupna vrednost emitovanih akcija dostigla samo 12 milijardi ondašnjih dinara. Jedino veliko preduzeće koje je (delimično) privatizovano je telekom, gde je 49% vlasništva prešlo u ruke STET-a i OTI-a 1997. godine.[63]

10.2. Model iz 2001. godine

Po političkim promenama od 5. oktobra 2000, u Srbiji je formirana tzv. prelazna vlada, pod kojom je započeta privatizacija oko 500 boljih preduzeća po zakonu iz 1997. godine. No, Skupština je 12. februara 2001. godine usvojila je izmene i dopune zakona o svojinskoj transformaciji, kojima je privremeno obustavljena privatizacija novih preduzeća.

Vlada Srbije iz 2001. godine odabrala je donekle modifikovan model klasične prodaje. Osnovne odlike izabranog modela su bile sledeće.

[62] http://www.jedinstveni-sindikat.org.rs/arhiva/2012/17-01.php
[63] http://www.jedinstveni-sindikat.org.rs/arhiva/2012/17-01.php

Prodaja, a ne besplatna podela. Metod prodaje društvenog i državnog kapitala odabran je sa idejom da se pokušaju naći pravi kupci, u smislu onih koji će iz preduzeća koja se privatizuju (ekonomskih resursa) izvući najviše. Osnovni uzrok takvog izbora bili su dotadašnje tranziciono iskustvo i drugih istočnoevroopskih zemalja i iskustvo same Srbije.

Drugi uzrok ovog izbora bili su prihodi koje budžetu donosi ovaj model, jer vlada Srbije je pripremila jedan socijalno velikodušan koncept tranzicije, gde bi narod prihvatio promene pošto bi socijalna davanja bila znatna, dok bi ti socijalni rashodi bili finansirani i iz prihoda od privatizacije.

Prodaja strateškim investitorima. Vlada je s pravom pridala veliku važnost korporativnom upravljanju u postprivatizacionom periodu, te je optirala za prodaju većinskog paketa (70%) društvenog/državnog kapitala jednom investitoru. Time je omogućeno preuzimanje pune kontrole nad preduzećem od strane jednog većinskog vlasnika, a kako bi se olakšao i učini efikasnijim veoma složen proces restrukturiranja preduzeća u postprivatizacionom periodu.

Manji deo se poklanja građanima i zaposlenima. Zakon o privatizaciji ipak predviđa i poklone, ovog puta i zaposlenima i svim ostalim građanima. Zaposlenima se poklanja 30% akcija u preduzećima koja se prodaju aukcijom i 15% u preduzećima koja se prodaju na tenderima, dok se za građane rezerviše po 15% akcija u ovim drugim preduzećima. Na taj način ovaj je zakon pravedniji od prethodnih, jer ne daje samo zaposlenima već i svim ostalima. Individualno pravo nije promenjeno: po 200 evra za svaku godinu radnog staža. Svrha poklona je zadobijanje političke podrške za reforme, ali je važno to što poklon ne menja model privatizacije: i dalje postoji većinski vlasnik sa 70% kapitala u novoprivatizovanim preduzećima, što je bitno za način funkcionisanja preduzeća.

Konkurentski metodi prodaje. Zakon je predvideo dva metoda prodaje, oba konkurentska: aukciju, odnosno licitaciju za manja i slabija preduzeća i tender za veća i bolja, namenjena prvenstveno stranim investitorima. Uvek se prodaje 70% neprivatizovanog kapitala (ostatak od 30% se, kako je navedeno, poklanja zaposlenima i građanima). Među metodima prodaje ne nalazi se direktna pogodba između države i kupca, pošto je ona previše rizična pošto omogućuje korupciju. Kod tih loših preduzeća izvešće se ili uređeno restrukturiranje ili stečaj. Upotrebom isključivo konkurentskih metoda prodaje trebalo je obezbediti maksimalnu transparentnost procesa, tj. onemogućiti korupciju i druge mahinacije ishodom privatizacije.

Najvažnija novost tiče se prava Agencije da pokrene postupak prodaje društvenog kapitala u svakom preduzeću, čime je ukinuta dobrovoljnost privatizacije u Srbiji i obezbeđeno da privatizacija ipak ima kraja.

Restitucija. Zakonom o privatizaciji predviđeno je da se od svake prodaje 5% prihoda izdvoji za buduće naknade za nacionalizovanu imovinu. Time je potraživanje bivših vlasnika implicitno priznato, ali sam zakon o privatizaciji nije prejudicirao rešenja iz zakona o denacionalizaciji.

Rezultati privatizacije u periodu 2001-2004. Broj preduzeća. U periodu 2001-2004. privatizovano je 1382 preduzeća, što je dva po jednom radnom danu. Ovo je primerna brzina, ali nedovoljna za veliki broj preduzeća koja čekaju redu za privatizaciju, pa kraj procesa još nije blizu.Prihod od privatizacije. Ukupan prihod od prodaje kaptala u 1.382 preduzeća izneo je za ove tri godine samo 1,5 milijardi evra.

Restrukturiranje. Za preduzeća za koja ne bi bilo realnih izgleda da nađu kupca u sadašnjem stanju predviđen je proces restrukturiranja kao privatizaciona priprema. Oko sedamdeset preduzeća uključeno je u grupu za restrukturiranje. Dve su osnovne ideje kako da

im se pomogne: prvo, da se neka od njih podele na više preduzeća i prodaju atraktivna, a u stečaj pošalju ona koja ne nađu kupca; drugo, da se izvrši otpis dela dugova prema državi, kako bi im se vrednost podigla iznad nule.

10.3. Privatizacija u Srbiji

U Srbiji je privatizacija započeta pre jedanaest godina i – nije daleko odmakla. Danas je privatizovano znatno manje od 10% kapitala nekadašnjeg društvenog sektora. U novembru 2000. stanje je bilo sledeće:[64]

Prema važećem zakonu završena je privatizacija samo osamnaest preduzeća, što je izuzetno malo za tri godine njegovog važenja. Pored toga, gotovo sva preduzeća koja su pokrenula privatizaciju su mala, osim nekoliko srednjih preduzeća. Ukupna vrednost akcija emitovanih u prvom krugu (za besplatnu podelu) iznela je 11,9 milijardi dinara, od čega je podeljeno 7,1 milijardi.

Tabela - Rezultati privatizacije

	Broj preduzeća
Započeta privatizacija	428
Završen upis u prvom krugu	284
Završen upis u drugom krugu	246
Završeno privatizacija	18

(Izvor: Izveštaj Direkcije za procenu vrednosti kapitala,Beograd, 10.11.2000.)

Zakoni su se menjali, navodno nabolje, ali velike najave nikada nisu ostvarene. Za bolje rezultate privatizacije i bolje zakone uvek je nedostajao neki korak, a nedostajao je zato što nije postojala politička volja da se u stvarnu privatizaciju uđe. Socijalistička vlast je glumila naklonost prema privatizaciji, a u stvari je tećila, i uspela, da zadrći kontrolu nad privredom u svom interesu. Prava i potpuna privatizacija oslobodila bi privredu kontrole politike, što bivšem rećimu nije bilo po volji.

Postojeći zakon o privatizaciji je loš. On niti obezbeđuje privatizaciju, niti bi privatizacija po njemu donela efikasna preduzeća, niti je pravedan.

Vaćeći zakon ne obezbeđuje privatizaciju zato što je odluka o ulasku u postupak privatizacije prepuštena slobodnoj volji preduzeća, kao da se ne radi o društvenom kapitalu, već o kolektivnoj svojini zaposlenih. Takvo decentralizovano odlučivanje, a bez postavljenog krajnjeg roka za odluku, ostavlja privatizaciju na milost i nemilost igri posebnih interesa u preduzeću, odnosno proceni menadžmenta i zaposlenih da li je u njihovom najboljem interesu da privatizuju firmu ili da je zadrže u postojećem statusu. Sam zakon sadrži i stimulativna i destimulativna rešenja, s tim da pretežu destimulativna, što pokazuje i dosadašnje iskustvo sa relativno malim brojem uglavnom malih preduzeć a koja su otpočela privatizaciju.

Ako bi privatizacija bila obavezna i brzo napredovala, odabrani tip akcionarstva zaposlenih je vrlo nepovoljan sa stanovišta restrukturiranja i kasnijeg poslovanja. Da model generiše insajdersku privatizaciju nema sumnje, jer su mnoge beneficije date zaposlenima u preduzeću, a i oni sami imaju interesa, a i znatne mogućnosti, da kontrolu nad preduzećem zadrže u svojim rukama.

[64] Dr Zvonko Branjas, koordinator projekta, Evropski pokret u Srbiji, *Prema stabilnosti i prospieritetu*, Prometej, Novi Sad, str. 27.

Važeći model nije ni pravedan, jer pravo na poklon akcije, koje mogu dostići 60% kapitala preduzeća, imaju samo zaposleni i penzioneri iz društvenog i državnog sektora, a ne i ostali brojni građani. Zaposleni raznim trikovima onemogućavaju učešće drugih građana u podeli besplatnih akcija, čime krše zakon. Istovremeno, država im ide na ruku jer ne promoviše privatizaciju i prava građana.

Poseban problem predstavlja nepoverenje građana i zaposlenih u stabilnost instituta privatizacije, jer je tzv. revalorizacija iz 1994/95. godine poništila prethodne privatizacije, što je bilo opravdano sa moralnog stanovišta, ali je privatizaciju vratilo natrag i nepovratno uništilo njen kredibilitet.

Iskustvo Srbije tokom deset godina pokušaja privatizacije izuzetno je neuspešno. Izuzetno malo je privatizovano, a i ono što je privatizovano ostalo je da tavori. Tome nisu uzrok samo nepovoljne spoljne okolnosti, već inherentno loše osobine odabranog modela. Akcionarstvo zaposlenih samo je jedna, opet neuspešna varijanta samoupravljanja i ono nije doelo, čak ni u firmama koje su odmakle ili završile privatizaciju, do smene neuspešnih direktora. To potvrđuje bojazan da raspršeno vlasništvo unutar preduzeća (stotine i hiljade vlasnika akcija) otežava promene i omogućava i neuspešnim rukovodiocima da ostanu na položaju. Postoje mišljenja da bi uklanjanje ograničenja u trgovanju poklonjenim akcijama brzo dovelo stvari u red, tj. da bi brza sekundarna kupoprodaja dovela do koncentracije akcija u malo ruku, a time i do pojave dominantnog vlasnika, spremnog i sposobnog da uspešno vodi firmu. Međutim, iskustvo Rusije pokazuje da velika većina privatizovanih preduzeća kroz akcionarstvo zaposlenih i dalje tavori, čak i kada je vlasništvo koncentrisano u rukama menadžmenta. Izgleda da za spoljnog vlasnika nema zamene.

U našoj zemlji se diskusije o najboljem modelu privatizacije vode već celu deceniju i još nisu završene. Zanemarujući finese, može se reći da je osnovna podela bila na zastupnike vaučerske privatizacije i zastupnike akcionarstva zaposlenih. Prvi su naglašavali brzinu privatizacije i nepostojanje dovoljnog kapitala za kupovinu preduzeća po iole razumnoj ceni, a posebno zbog nemogućnosti priliva stranog kapitala u uslovima ratova i međunarodnih sankcija. Drugi su, implicitno, pretežno imali na umu političke motive, tj. smanjenje otpora privatizaciji od strane zaposlenih, tj. „socijalno prihvatljivu" privatizaciju, kako su je zvali. Prodaju preduzeća, odnosno društvenog i državnog kapitala, uključivali su u svoje modele i zastupnici vaučerske privatizacije i zastupnici insajderske privatizacije, ali bez elana, polazeći od ograničenih mogućnosti domaćeg finansiranja.

Intelektualno poreklo ova dva modela lako je naći. Zagovaranje vaučera u nas deo je preovlađujućih shvatanja među akademskim ekonomistima i u brojnim zemljama u tranziciji počevši od 1990. godine, a posebno posle uspeha, kako se činilo, prve faze češke privatizacije. Orijentacija na akcionarstvo zaposlenih vodi poreklo iz starog samoupravnog duha, koji vrlo postepeno slabi tokom 1990-tih godina.

10.3.1. Politika i privatizacija

Privatizacija nema samo ekonomski aspekt, već i socijalno-politički. Ona menja distribuciju društvene moći, jer je prenosi iz ruku jednih, obično od države postavljenih menadžera i političkih partija, u ruke drugih, tj. novih privatnih vlasnika. Radnici se obično boje pretnji koje vide u privatizaciji, mada često popravljaju svoj finansijski položaj posle nje. I mnogi drugi, na primer oni koji u mutnoj vodi traće priliku za laku i brzu zaradu, nalaze interesa za proces privatizacije. Stoga čista politika ima svoj udeo u koncipiranju i sprovođenju privatizacije, na dobro ili na zlo. Program privatizacije mora imati dovoljnu

političku podršku da bi uspeo, ali obezbeđenje te podrške može uneti u formulisanje i sprovođenje programa previše političkih momenata, na račun ekonomske racionalnosti.

Sa političkog stanovišta, prva, početna faza nove, demokratske vladavine u Srbiji je najpogodniji trenutak za koncipiranje i ozakonjenje novog modela privatizacije (brzina sprovođenja je drugo pitanje). Političke okolnosti su sada najpovoljnije za stvaranje dobrog modela privatizacije i ne bi trebalo propustiti ovaj trenutak. Prvo, ako nema izbora u zemlji, nova vlada Srbije neće biti pod presijom predizborne groznice i potrebe da pridobija birače i druge činioce, već moće da državnički pristupi problemu i pokuša da nađe najpovoljnije rešenje sa stanovišta racionalnosti. Drugo, interesne grupe sada ne predstavljaju veći problem, jer su stare razbijene i ne uspevaju da se konsoliduju, dok nove još nisu ojačale. A interesne grupe mogu predstavljati, kako je iskustvo pokazalo, izuzetno veliku prepreku valjanom modelu privatizacije i skretničara u vode koje odgovaraju njihovim partikularnim interesima. Tako je lako moguće da sindikati i asocijacije poslovnih ljudi toliko osnaže u srednjem roku da pokušaju, i uspeju, da preusmere privatizaciju u pravac koji odgovara njima, ali je neopravdan sa opšteg stanovišta. Na primer, u Rusiji je vladin inicijalni program privatizacije tokom legislativne procedure toliko izmenjen, a pod pritiskom raznih lobija, da je tamošnja privatizacija završila kao jedna od najneuspešnijih i najlošijih među zemljama u tranziciji.

Da bi privatizacija bila uspešna, ona mora imati jaku političku podršku kako bi bili savladani inercija birokratije i posebni materijalni i politički interesi.

Konsenzus društvenih (interesnih) grupa ne bi trebalo ni pokušati ostvariti. Znatno je produktivnije stvarati konsenzus građana, dakle svih onih koji će imati koristi od privatizacije.

10.3.2. Politika privatizacije infrastrukturnih delatnosti

Politika privatizacije infrastrukturnih delatnosti treba da se zasniva na tri osnovna elementa: delimično (neophodno) restrukturiranje javnih preduzeća pre privatizacije, definisanje razvojnih ciljeva koji se žele postići privatizacijom i reforma politike cena, koja u mnogim slučajevima podrazumeva značajan rast postojećih cena infrastrukturnih usluga.

U telekomunikacijama je potrebno pristupiti reviziji postojećeg privatizacionog ugovora, sklopljenog između JP PTT Saobraćaja Srbija i strateških investitora STET i OTE, kojim se predviđa administrativni monopol Telekoma Srbija na sve telekomunikacione usluge na fiksnoj mreži sve do sredine 2004. godine. Takva revizija ugovora treba da bude samo početni korak ka stvaranju uslova za nove ulaske privatnih operatora, kako u fiksne, tako i u mobilne telekomunikacije. To podrazumeva i uspostavljanje nepristrasne ekonomske regulacije ove delatnosti. Prva nova privatna investicija (ulazak) bila je u oblasti mobilne telefonije (treći operator). Ukoliko se stvore odgovarajući institucionalni uslovi, može se očekivati i ulazak novih operatora na postojećoj fiksnoj telekomunikacionoj mreži. Pored toga, potrebno je razmotriti mogućnost dalje privatizacije nacionalnog operatora (Telekoma) uvođenjem novih strateških investitora i umanjenjem postojećeg državnog vlasništva (51%) nad kapitalom tog preduzeća.

Elektroprivreda treba da pre privatizacije prođe proces delimične rehabilitacije i temeljitog restrukturiranja EPS-a. Restrukturiranje treba da se zasniva na vertikalnoj separaciji, tj. razdvajanju proizvodnje, prenosa i distribucije električne energije. U domenu proizvodnje potrebno je izvršiti horizontalnu separaciju, tj. uspostavljanje nekoliko međusobno nezavisnih preduzeća za proizvodnju električ ne energije. Verovatno da bi površinski rudnici uglja ostali integrisani sa proizvodnim preduzećima koja koriste njihov ugalj. Takva preduzeća bi onda bila pogodna za privatizaciju. Prenos treba da bude

jedinstveno preduzeće na području cele Srbije, verovatno u državnom vlasništvu u dogledno vreme, kako bi se omogućilo jedinstveno upravljanje elektroenergetskim sistemom. Distributivni sistem bi se podelio na nekoliko regionalnih, odnosno lokalnih monopola i privatizovao uz striktnu ekonomsku regulaciju. Rudnici uglja sa podzemnom eksploatacijom i mnoge pomoćne delatnosti bi se izdvojili iz EPS-a. Privatizacija ovih rudnika je malo verovatna, ali bi se privatizacija pomoćnih delatnosti obavila poput privatizacije svih ostalih konkurentnih delatnosti. Neophodan uslov za sprovođenje privatizacije elektroprivrede predstavlja reforma politike cena, odnosno njihovo znatno uvećanje.

Prenos gasa treba da se pripremi za privatizaciju potpunim odvajenjem od naftne industrije. Drugim rečima, treba uspostaviti odvojeno preduzeće za prenos gasa koje ni na koji način ne bi bilo vezano za naftnu industriju. Profitabilnost ove delatnosti pogodovala bi njenoj uspešnoj i relativno brzoj privatizaciji. Ukoliko se zadrži monopol na prenos gasa, privatizovano preduzeće bi moralo da preuzme striktno definisane obaveze u pogledu dalje gasifikacije Srbije, odnosno razvoja ove delatnosti na celom području Republike. Prevashodni cilj tog razvoja, pored pokrivanja najvećih gradova u Republici, jeste uspostavljanje prstenastog tipa mreže, odnosno stvaranje alternativnih tačaka napajanja gasom iz inostranstva, što bi omogućilo i oslanjanje na veći broj snabdevača. Pored toga, treba razmotriti odgovarajuća rešenja (verovatno koncesija) za dalji razvoj distributivnih mreža niskog pritiska. Delatnost distribucije gasa treba da bude potpuno odvojena (vertikalna separacija) od delatnosti prenosa gasa.

Preduzeća u oblasti vodosnabdevanja treba da se znatno restrukturiraju pre privatizacije, pre svega izdvajanjem velikog broja pomoćnih delatnosti iz vodovodnih preduzeća. Pored toga, pre pristupanja privatizaciji potrebno je drastično promeniti dosadašnju politiku cena, odnosno omogućiti znatno povećanje cene vode. Vrlo verovatno da bi proces privatizacije vodosnabdevanja počeo privatizacijom najvećih i potencijalno najprofitabilnijih preduzeća, odnosno da je mala verovatnoća da će se privatizovati vodovodna preduzeća u manjim mestima. Stoga je potrebno razmotriti mogućnost regionalne integracije vodovodnih preduzeća u cilju njihovog ukrupnjavanja.

Prvi potezi restrukturiranja železnica treba da se zasnivaju na vertikalnoj separaciji infrastrukturnih postrojenja i obavljanja železničkog saobraćaja. Te delatnosti treba da obavljaju međusobno nezavisna preduzeća, koja bi ugovorom regulisala međusobne odnose. Potom bi se moglo pristupiti horizontalnoj separaciji, tj, stvaranju većeg broja preduzeća za obavljanje putničkog i teretnog saobraćaja, čime bi se stvorili preduslovi za konkurenciju u domenu samog saobraćaja. Otvoreno je pitanje da li će se takva konkurencija i stvoriti na relativno malom domaćem trćištu. Vrlo je verovatno da se uskoro neće stvoriti uslovi za efikasnu privatizaciju ove delatnosti. To, međutim, ne znači da neće doći do privatizacije velikog broja pomoćnih delatnosti koje treba izdvojiti iz postojećeg ćelezničkog preduzeća.

Privatizacija putne privrede treba da se zasniva na privatizaciji preduzeća za održavanje puteva i uspostavljanju konkurencije za obavljanje ove delatnosti, putem ugovaranja posla. Svim poslovima na organizaciji posla održavanja puteva treba da rukovodi državna agencija, a izvršioci treba da budu privatna preduzeća. Privatne investicije u dalju izgradnju putne mreže potrebno je usmeravati putem specifičnih koncesionih.

Privatizaciji komunalnih delatnosti treba da prethodi restrukturiranje komunalnih preduzeća, njihova specijalizacija i uvođenje konkurencije u svim onim slučajevima u kojima je to opravdano. Veoma verovatno da se u delatnosti daljinskog grejanja konkurencija ne može uvesti, čime se privatizacija ove delatnosti svodi na privatizaciju monopola. U svim drugim komunalnim delatnostima konkurencija se može uspostaviti putem konkurentnog

dodeljivanja franšize ili konkurentnog ugovaranja posla. Na taj način se izbegava problem ekonomske regulacije privatizovanog monopola.

10.3.3. Greške u tranziciji vezano za restrukturiranje i transparentnost u procesu privatizacije

Za proces privatizacije, tokom poslednje dekade u zemljama Srednje i Istočne Evrope i zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza, može se reći da je taj proces bio pozitivan, ali i problematičan istovremeno. O tome govore i egzaktni podaci. Naime, na osnovu 40 analiza i istraživanja koja su se bavila procesom privatizacije u zemljama Srednje i Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza, proizlazi nedvosmislen zaključak da se može uspostaviti jasna korelacija između privatizacije i ekonomskog rasta. To posebno važi za zemlje Srednje i Istočne Evrope u kojima je privatizacija izvršena na pravi način.

Kada se govori o problemima procesa privatizacije u zemljama u tranziciji, može se reći da oni dobrim delom proizlaze upravo iz pomanjkanja transparentnosti. U ekstremnijim slučajevima, kao što je bilo u Rusiji, dešavalo se da domaća javnost dovodi u pitanje opravdanost čitavog procesa privatizacije. U ovoj zemlji je privatizacija, diplomatski rečeno, zaista bila "razočaravajuća".

Nasuprot tome, druge zemlje u tranziciji, poput Mađarske, Estonije i Poljske realizovale su privatizaciju na dobar način. U ovim zemljama nije bilo vaučerske privatizacije.

Srbija ima jednu prednost koja proizlazi iz kašnjenja za drugim zemljama u tranziciji. Ova činjenica joj omogućava da iskoristi pozitivna iskustva drugih zemalja i da, istovremeno, izbegne greške koje su u ovim zemljama pravljene. Srbija je izbegla opasnost da radi po modelu vaučerske privatizacije, a dodatna prednost je i to što se akcije prodaju, umesto da se poklanjaju. Takođe je pozitivno i to što se kupcima nudi 70 odsto državnog kapitala.

Ponekad se, međutim, u Srbiji postavlja pitanje zašto se ne ugledati na slovenački model privatizacije, posebno kada se ima u vidu da je privatizacija u toj zemlji protekla bez većih problema. Osnovni razlog zašto Srbija ne bi trebalo da kopira slovenački model leži u činjenici da su startne pozicije u ove dve zemlje bitno drugačije. Naime, u Sloveniji je, na početku procesa privatizacije, postojala znatno stabilnija privredna situacija nego što je to slučaj u Srbiji. Takođe valja podsetiti i na to da su Slovenci podelili akcije menadžerima uspešnih preduzeća i da je taj koncept bio primenjivan u Srbiji u periodu od 1997. pa do 2001. godine. Dakle, reč je, u osnovi, o sličnom modelu, ali koji je primenjivan u bitno drugačijim uslovima i sa bitno drugačijim preduzećima.

10.4. Tri razloga zašto je privatizacija u zastoju

Neophodno je proces privatizacije korigovati i unaprediti u uslovima slabih institucija. Kodnas je očigledno da su nam institucije slabe, a svi se zdušno zalažu za privatizaciju.

U ovakvoj situaciji prepoznatljiva su tri razloga zašto je privatizacija suočena sa značajnim problemima. Prvi od njih leži u institucionalnom vakuumu, drugi u iscrpljenosti postojećeg modela privatizacije i treći u političkoj krizi.

Kod institucionalnog vakuumu problem je zaista veoma složen. Prosto je neverovatno da se privatizacija uopšte i odvijala u situaciji kad imamo Zakon o privatizaciji, takav je kakav je, a nemamo Zakon o stečaju, Zakon o preduzeću i Zakon o restituciji.

Ostvarivanje uticaja u državnim institucijama uske političke elite manifestovale su kroz klijentelistička ili nepotistička postavljenja na ključne pozicije u državnim instiucijama, pravosuđu, medijima, akademskoj zajednici itd. Potpuno brisanje granice između privatno-poslovnih interesa javnih zvaničnika i javnih interesa predstavlja karakteristiku svih formi efekta zarobljene države.

U periodu institucionalnog vakuma, nepostojanja vladavine prave i potpunog državnog diskontinuiteta elite, uspele su ostvartiti potpunu i efektivnu kontrolu i uticaj nad svim ključnim društvenim institucijama, pružajući snažane otpore svim reformskim inicijativama koje su uglavnom dolazile od strane međunarodne zajednice.

U situacijama kada dolazi do personalnih promena ili smena vladajućih partija, po pravilu sledi novi krug nepotističkih i klijentelističkih postavljenja na sve ključne pozicije u državnim institucijama i preduzećima i obezbeđivanja kontrole na različite načine nad instiucijama i subjektima koji se ne nalaze pod direktnom formalnom kontrolom.

Uspešnost privatizacije često se meri brojem privatizovanih preduzeća. Međutim, kada se vrednost privatizovanih preduzeća uporedi sa vrednošću preduzeća (po završnim računima), koje je trebalo privatizovati, proizlazi da je od 2001. godine privatizovano svega 5 odsto od ukupne vrednosti preduzeća u državnoj i društvenoj svojini. Ako se uzme u obzir samo društvena svojina, vrednost privatizovanih preduzeća učestvuje sa oko 10 odsto. To znači da je, za poslednje dve i po godine, privatizovana samo jedna desetina društvenog kapitala koji treba privatizovati, te da je ostalo mnogo toga još da se uradi.

Tu se postavlja sledeće logično pitanje: “Kako ćemo to uraditi, odnosno po kom modelu?”

Treba istaći da proces privatizacije ne sme da se zaustavlja, već da treba razmišljati isključivo kako da se on ubrza. Postojeći model ne samo da ne garantuje ubrzanje privatizacije, već ozbiljno preti da je sasvim zaustavi. Od 3.000 preduzeća koja su ostala, njih oko 900 može da se proda. Desiće se usporen hod i desiće se ono što smo imali 1989. godine - spontanu privatizaciju. A svi znamo šta je to - esencija korupcije i kriminala. Drugim rečima, raspadanje društvene svojine, kriza...

Treba razmisliti. Prodaja kao model je nesporna, likvidacija takođe, ali i neke besplatne podele, vaučeri... Kad tad će to morati da se vrati. Podsetimo i na to da vaučeri nisu baš svugde bili neefikasni. Svaka metoda ima svoje prednosti, ali i nedostatke. Na primer, prodaja dovodi strateškog partnera, ali kod nje dolazi do zastoja u razvoju finansijskog tržišta. Stoga moramo napraviti kombinaciju metoda. Ovaj sadašnji metod moramo unaprediti u smislu da ostvarimo brzu privatizaciju, uz što manje mogućnosti za pojavu korupcije.

Potrebno je ukazati na neophodnost unapređenja postojećeg modela. Za precizno definisanje modela potrebno bi bilo izvršiti detaljnu analizu preduzeća koja treba privatizovati i zavisno od rezultata te analize odrediti model privatizacije koji bi bio prilagođen realnom stanju i mogućnostima za brzu i efikasnu privatizaciju. Ovome ide u prilog i nesporna činjenica da su potencijali postojećeg modela u dobroj meri iscrpljeni. Preduzećima treba dati više opcija za privatizaciju, umesto jedne koja sada postoji. Zato je nužan jedan elastičan model privatizacije, gde bi se kombinacijom više metoda mogla naći solucija za sve slučajeve, ma koliko oni bili raznorodni i specifični. Država treba svoju ulogu da ograniči na kontrolnu funkciju, s tim što će uspostaviti kratka i jasna pravila kojih se svi moraju pridržavati. Za efikasnost budućeg procesa privatizacije, pored izmene modela, od velikog je značaja izgradnja institucionalnog ambijenta, čiji je nedostatak bio veliki hendikep dosadašnjeg procesa privatizacije.

Aktuelni Zakon o privatizaciji donet je izolovano izvan strategije privrednog razvoja i bez brojnih zakona koji su od ključnog značaja za sprovođenje privatizacije, kao što su Zakon o restituciji, Zakon o stečaju i likvidaciji, Zakon o privrednim društvima, Zakon o privatnim investicionim fondovima i mnogi drugi. Dakle, da bi se zakočeni proces privatizacije pokrenuo i zatim efikasno realizovao, potrebno je izmeniti model privatizacije, ne zaustavljajući sadašnju privatizaciju, bez obzira što je došlo do njenog velikog usporavanja. Izmenom ili unapređenjem modela postavila bi se efikasnija rešenja primerena realnom stanju privrede, s jedne strane, dok bi se, s druge strane, definisala drugačija uloga države u procesu privatizacije, u smislu da bi se njena uloga svela samo na kontrolu sprovođenja privatizacije, a ne na izvršenje i kontrolu, kako što je bilo do sada. Pored toga, treba izgraditi institucionalni ambijent, bez koga privatizacija ne može biti uspešna.

10.5. Poslednji model se pokazao kao najbolji

U našoj privredi bila su u upotrebi tri različita modela privatizacije.

Prvi model je bio na snazi od 1991. godine do 1997. godine i zasnivao se na prodaji akcija s popustom zaposlenim licima radi stvaranja radničkog internog akcionarstva. Po prvom modelu društveni kapital se prodavao po procenjenoj vrednosti, ali sa popustom. Po ovom rešenju treba razlikovati prodaju društvenog kapitala od pribavljanja dodatnog kapitala izdavanjem internih akcija društvenog preduzeća. U oba slučaja dotadašnje društveno preduzeće moralo je da se statusno reorganizuje kao akcionarsko društvo.

Drugi model je uveden 1997. godine. On se pretežno oslanjao na besplatnu raspodelu akcija uz dopunsku primenu metoda prodaje sa popustom ili bez popusta. Drugi model privatizacije se oslanjao na besplatnu raspodelu akcija ili udela u kapitalu društvenih i državnih preduzeća, uz dopunsku primenu metoda prodaje sa popustom ili bez popusta. Ceo proces privatizacije je bio zamišljen da se obavi u dva kruga. U prvom krugu se upisuju akcije, odnosno vrši se besplatna raspodela akcija ovlašćenim licima, dok se u drugom krugu prodaju preostale akcije putem direktne pogodbe ili na berzi.

Treći model privatizacije je uveden u leto 2001. godine. To je model prodaje kapitala ili imovine preduzeća strateškom vlasniku. Ostavljena je, takodje, mogućnost besplatne podele akcija za rezidualni deo neprivatizovanog kapitala.

Treći model privatizacije zasniva se na prodaji kapitala (imovine) strateškom investitoru. Do 70 odsto kapitala se prodaje, dok se preostali deo od 30 odsto besplatno raspodeljuje zaposlenima ili svim gradjanima nakon završetka celog postupka privatizacije. Zaposleni u preduzeću imaju pravo da kupe akcije, samostalno ili udruženo, ali se najveći broj kupaca javlja iz redova spoljnih vlasnika. Prihod od prodaje akcija ide državnom budžetu koji ga onda rasporedjuje na odredjene namene (pokrivanje deficita budžeta, finansiranje infrastrukture u lokalnoj samoupravi, u fond za restituciju i sl.).

Postoji nekoliko razloga zašto je ovaj model privatizacije na početku bio prihvaćen od mnogih stručnjaka kako u zemlji, tako i u inostranstvu i proglašavan za uspešan.

- Prvi razlog je što obezbeđuje investicije, a jedan od najoskudnijih faktora kod nas je upravo kapital.
- Drugo, obezbeđuje uvoz savremene tehnologije, uvođenje novih proizvodnih programa posle decenijskog zaostajanja i raspada privrede.
- Treći razlog je bio što obezbeđuje plasman na nova tržišta, a četvrti i najvažniji je uvođenje korporativnog upravljanja.

Ovi razlozi važe i dan danas i čine ovaj model privatizacije superiornim u odnosu na ranije modele. Zahvaljujući ovom modelu privatizacije, mi smo obezbedili značajan priliv kapitala u našu zemlju koji nam je veoma važan i za koji niko ne može da kaže da bi došao na neki drugi način.

Stalno se govori kako u sivom tržištu postoje neke milijarde dolara. Postavlja se, međutim, pitanje kako to da se one nisu pojavile na aukcijama, javnim prodajama?

U našem privatizacionom procesu postoje problemi, ali to je svuda bio slučaj. Proces jeste predug, ali on je i oročen i predviđeno je da traje do 2005. godine. Ne može se sada tvrditi da treba nešto učiniti ispočetka. Mane aktuelnog procesa privatizacije su da postoji relativno visok rizik ulaganja, da ima odustajanja, promene namena kupljenih preduzeća itd. Ali uprkos tome, apsolutno se ne slažem sa konstatacijama o nepoštovanju ugovora i nefunkcionisanju institucija jer se to ne može pripisati manama modela privatizacije. Drugim rečima, tačno je da nemamo sve neophodne sistemske zakone i institucije, ali to ne znači da je za to kriv model privatizacije. Pokazalo se da je naš sistem nedorađen, da nemamo potrebnu zakonsku osnovu, nemamo institucije, političku volju za reforme, nemamo konsenzus politič kih faktora itd. Privatizacija jeste kamen temeljac, ali ne i jedini činilac. Ovde se stalno koketira sa obećanjima radnicima, vlade nam traju godinu ili dve koliko važe i zakoni, pa nijedan model ne može dugo da se održi. S druge strane, u Mađarskoj gde su se vlade takođe često menjale, postojala je nepisana saglasnost među njima oko zajedničkog cilja - kako da se iščupaju iz propalog sistema i da se što pre približe Evropi.

Kod nas svaka naredna vlada obećava svojim biračima brz napredak tako što će negirati i poništiti ono što je prethodna uradila. Svakako da je poželjno preispitivanje kako da se na najbolji način problemi otklone i kako da se zakoni i ugovori još bolje poštuju i primenjuju, umesto destruktivnog stava prema svemu onome što je do sada postignuto. Drugim rečima, da se vidi šta dalje, ali konstruktivno i na bazi proverenih iskustava zemalja u tranziciji.

10.6. Pristup informacijama u procesu privatizacije

Ključni preduslov za ostvarivanje transparentnosti u procesu privatizacije je pravo na pristup informacijama koje se na taj proces odnose. Iako je pristup informacijama o privatizaciji obezbeđen u većem stepenu nego što je to bio slučaj u mnogim segmentima rada državne uprave, postojala su česta osporavanja i sumnjičenja tog procesa u javnosti.

U procesu privatizacije pristup informacijama se obezbeđuje kroz pravovremeno objavljivanje javnih poziva koji sadrži sve bitne informacije o subjektu privatizacije, uslovima tendera, kriterijuma za rangiranje ponuda... Informacije o javnom tenderu moraju da se objave pravovremeno. Kao minimum je predviđeno objavljivanje u jednom dnevnom listu i na internetu. Po odluci Agencije javni poziv za učestvovanje na tenderu može da bude objavljen i u stranoj štampi. Otvaranje ponuda je rezervisano samo za učesnike u postupku, a pregled tenderske dokumentacije samo za one koji tu dokumentaciju kupe. Kod prodaje putem javne aukcije pristup informacijama je širi, jer aukcijama mogu prisustvovati mediji i građani. Međutim, sama aukcijska dokumentacija je dostupna samo učesnicima aukcije (koji je kupuju). Rezultati aukcije se objavljuju u sredstvima javnog informisanja.

Agencija za privatizaciju omogućava pristup svim informacijama koje poseduje, a koje su nastale u radu ili u vezi sa radom Agencije, osim ako bi se time[65]:

1) ugrozio život, zdravlje, sigurnost ili koje drugo važno dobro nekog lica;

2) ugrozilo, omelo ili otežalo sprečavanje ili otkrivanje sprečavanje ili otkrivanje krivičnog dela, optuženje za krivično delo, vođenje pretkrivičnog postupka, vođenje sudskog postupka, izvršenje presude ili sprovođenje kazne, ili koji drugi pravno uređen postupak ili fer postupanje i pravično suđenje;

3) ozbiljno ugrozila odbrana zemlje, nacionalna ili javna bezbednost, ili međunarodni odnosi;

4) bitno umanjila sposobnost države da upravlja ekonomskim procesima u zemlji, ili bitno otežalo ostvarenje opravdanih ekonomskih interesa;

5) učinila dostupnim informacija ili dokument za koji je propisima ili službenim aktom zasnovanom na zakonu određeno da se čuva kao državna, službena, poslovna ili druga tajna, odnosno koji je dostupan samo određenom krugu lica, a zbog čijeg bi odavanja mogle nastupiti teške pravne ili druge posledice po interese zaštićene zakonom koji pretežu nad interesom za pristup informaciji;

6) zloupotrebilo pravo na pristup informacijama od javnog značaja, a naročito ako je traženje nerazumno, često, kada se ponavlja zahtev za istim ili već dobijenim informacijama, kad se traži preveliki broj informacija;

7) povredilo pravo na privatnost, pravo na ugled ili koje drugo pravo lica na koje se tražena informacija lično odnosi (osim u slučajevima određenim zakonom).

Tražiocu se ne mora mogućiti ostvarivanje prava na pristup iformacijama od javnog značaja ako se radi o informaciji koja je već objavljena i dostupna u zemlji ili na internetu.

U procesu privatizacije društvenog kapitala i imovine javnost je obezbeđena u više faza. Kada preduzeće pokrene inicijativu za privatizaciju ona se u pismenoj formi dostavlja sindikalnim organizacijama i o njoj se obaveštavaju zaposleni, shodno članu 16. stav 3. Zakona o privatizaciji ("Sl. glasnik" RS, br. 38/01, 18/03). U početnoj fazi se vrši i priprema prospekta za privatizaciju. Ovaj dokument treba da sadrži osnovne podatke o preduzeću koje se privatizuje. Član 18. stav 3. Zakona o privatizaciji propisao je obavezu da Agencija za privatizaciju oglasi prospekt u sredstvima javnog informisanja putem štampe, interneta ili televizije, a sve u cilju prikupljanja podataka o broju potencijalnih kupaca. Na osnovu prikupljenih podataka Agencija se odlučuje za metod privatizacije i o tome obaveštava subjekat privatizacije.

10.6.1. Javni tender

Obaveza je Agencije da u slučaju da se vrši privatizacija putem javnog tendera objavi javni poziv za učešće na njemu, koji mora da sadrži podatke od značaja za učesnike u postupku privatizacije.

Uredba o prodaji kapitala i imovine javnim tenderom[66] sadrži norme koje treba da obezbede da učesnici na tenderu dobiju sve potrebne informacije o subjektu privatizacije, kao i o samim uslovima tenderima, među kojima obavezno moraju da budu i kriterijumi na

[65] Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja "Sl. glasniku RS", broj 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010.
[66] Uredba o prodaji kapitala i imovine javnim tenderom "Sl. glasnik" RS, br.45/01, 59/03, 110/03

osnovu kojih će biti izvršeno rangiranje ponuda, kao i nacrt ugovora koji će biti zaključ en sa budućim kupcem. Osim toga, učesnici na tenderu su dužni da potpišu i ugovor o čuvanju poverljivih podataka o subjektu privatizacije.

Informacije o javnom tenderu moraju da se objave pravovremeno. Kao minimum je predviđeno objavljivanje u jednom dnevnom listu i na internetu. Po odluci Agencije javni poziv za učestvovanje na tenderu može da bude objavljen i u Stranoj štampi.

Pravna i fizička lica, koji pokažu interesovanje za učešće na tenderu, imaju pravo da kupe tendersku dokumentaciju. Određeno je da cenu ove dokumentacije određuje resorni ministar, ali nisu propisani kriterijumi na osnovu kojih se određuje cena. Ovo pitanje je dalje regulisano odredbama Pravilnika o visini troškova privatizacije pred Agencijom za privatizaciju koje snose preduzeć a i druga pravna lica ("Sl. glasnik" RS, br. 4/04), kojim su između ostalog određene donja i gornja granica cene tenderske dokumentacije. U okviru tih ograničenja ministar donosi odluku o visini cene u svakom konkretnom slučaju.

Svakako je od velike važnosti za buduće učesnike i da smanjuje mogućnost za arbitrerno odlučivanje, to što cena ove dokumentacije mora da bude naznačena u javnom pozivu na učešće na tenderu. Ova nadoknada ima za cilj da obezbedi pokriće dela troškova veoma skupog postupka pripreme tenderske dokumentacije, u odnosu na koju su troškovi omogućavanja samog pristupa informacijama (kopiranje, dostava) zanemarljivi.

Uredbom o prodaji kapitala i imovine javnim tenderom je propisano da se o mestu i vremenu otvaranja ponuda učesnici na tenderu blagovremeno obaveštavaju. Oni zatim imaju prava da prisustvuju otvaranju ponuda ili da pošalju svoje zastupnike i punomoćnike. Navedenom Uredbom nije predviđena mogućnost prisustvovanja opšte javnosti ovom delu postupka, a razlog za to je zaštita poslovne tajne subjekta privatizacije i učesnika u tenderu. Mogućnost naknadne kontrole je prepuštena nezadovoljnim učesnicima na tenderu. Proces ocenjivanja i rangiranja ponuda vrši Agencija za privatizaciju, nakon čega šalje obaveštenje o rezultatima tendera svim učesnicima Iako nije propisano da obaveštenje koje učesnici na tenderu dobijaju mora da sadrži i detaljno obrazlož enje odluke, čini se da oni na osnovu informacija koje saznaju prilikom javnog otvaranja ponuda, kao i prethodnih podataka o uslovima javnog tendera, mogu da sakupe dovoljno informacija potrebnih za ulaganje eventualnog prigovora. Tenderska komisija, koju obrazuje resorni ministar, nakon što sprovede postupak tendera sastavlja izveštaj koji dostavlja Agenciji za privatizaciju. Agencija izveštaj dostavlja Ministarstvu za privredu i privatizaciju. Navedeno ministarstvo, kao nadležno ministarstvo, obaveštava Vladu RS o sprovedenoj privatizaciji, shodno članu 29. Zakona o privatizaciji. Dodatna kontrola organa nadležnih za sprovođenje privatizacije obezbeđuje se putem podnošenja meseč nih izveštaja Narodnoj Skupštini.

10.6.2. Javna aukcija

Prilikom obavljanja privatizacija putem javne aukcije, Agencija je dužna da uputi javni poziv koji sadrži sve potrebne podatke, kako o samoj aukciji, tako i preduzeću koje se privatizuje. Ovaj poziv se objavljuje putem interneta, kao i u medijima čiju listu utvrđuje resorni ministar. Bliže odredbe o javnom pozivu sadrži i Uredba o prodaji kapitala i imovine javnom aukcijom ("Sl. glasnik" RS, br. 45/01, 45/02, 19/03). Navedenom Uredbom je predviđeno da javni poziv mora da bude objavljen najranije 30 dana pre aukcije u sredstvima javnog informisanja.

Nije jasno određen najkraći rok za objavljivanje poziva pre aukcije. Posredno ograničenje proizlazi iz odredbe člana 17, gde je određeno da najmanje 2 radna dana pre

održavanja aukcije Agencija o njoj obaveštava zainteresovane učesnike, kao i iz drugih odredbi Uredbe koje propisuju radnje koje prethode održavanju javne aukcije.

Odredbom člana 7 Uredbe bilo je propisano da Agencija i Komisija obezbeđuju pod jednakim uslovima svim zainteresovanim licima pristup informacijama od značaja za aukciju. Ova kratka odredba može da bude dobar osnov za zaštitu prava učesnika na aukciji usled svoje fleksibilnosti. U praktičnoj primeni teško je bilo zamislivo da bi Agencija i Komisija mogle da obezbede pristup informacijama pod jednakim uslovima u situacijama kada se izvor informacije nalazi van Agencije, odnosno Komisije. Ovaj nedostatak je otklonjen izmenama Uredbe od 1. avgusta 2002. kojima je reč "Komisija" zamenjena sa "subjekt privatizacije".

Drugo pitanje koje iz ove i drugih odredbi proizlazi je definicija "zainteresovanih lica". Naime, krug "zainteresovanih lica", odredbom člana 7 Uredbe nije ograničen, pa bi na osnovu nje npr. građani ili novinari mogli da pristupe informacijama značajnim za aukciju. Na sličan način pojam "zainteresovanih lica" je određen u članu 20 Uredbe gde se kaže da je aukcija javna, i da joj mogu prisustvovati sva zainteresovana lica. S druge strane, odredba člana 10 Uredbe, koja govori o sadržaju aukcijske dokumentacije, na drugačiji način određuje pojam "zainteresovanih lica", jer propisuje da se dokumentacija prodaje "licima koja izraze interes za učešće na aukciji" (stav 2) odnosno zainteresovanim licima (stav 4). Iz ovog proizlazi da je krug lica označenih istim pojmom u citiranim članovima Uredbe različit, jer se u jednoj od njih odnosi na "opštu javnost", a u drugima samo na potencijalne učesnike javne aukcije.

Slično kao i kod postupka privatizacije putem javnog tendera, i ovde je predviđeno da cenu aukcijske dokumentacije određuje resorni ministar, bez određivanja kriterijuma za određivanje cene. Za razliku od tenderske, cena aukcijske dokumentacije je određena u fiksnom iznosu Pravilnikom o visini troškova privatizacije pred Agencijom za privatizaciju koje snose preduzeća i druga pravna lica. Ovde treba napomenuti da iako bi se iz naslova Pravilnika moglo zaključiti da se primenjuje samo na pravna lica, u ovom slučaju je očigledno da se odredba primenjuje i na fizička lica koja na javnoj aukciji učestvuju. Slično kao i kod javnog tendera, otkupna cena aukcijske dokumentacije je određena u iznosu koji premašuje troškove umnožavanja i dostave i ima za cilj da pokrije i deo troškova pripreme ove dokumentacije. Navedenom Uredbom dodatno je obezbeđena javnost donošenja odluke time što je propisano da Agencija objavljuje rezultate sprovedene aukcije u sredstvima javnog informisanja u kojima je i poziv na aukciju objavljen.

10.7. Organi u procesu privatizacije

Agencija za privatizaciju i Akcijski fond, koji su obrazovani radi obezbeđivanja uspešnog postupka privatizacije, takođe su svojim statutima predvideli odredbe načelne prirode koje treba da obezbede veću javnost njihovog rada.

Njima je predviđeno da je rad Agencije za privatizaciju, odnosno rad Akcijskog fonda, javan i da se ta javnost ostvaruje "javnošću rada upravnog i nadzornog odbora, podnošenjem izveštaja o radu i objavljivanjem opštih akata i programa rada shodno članu 31. Statuta Agencije za privatizaciju ("Sl. glasnik" RS, br. 48/01), odnosno shodno članu 32. Statuta Akcijskog fonda ("Sl. glasnik" RS, br. 69/01). Na jednak način su određena pravila o poslovnim tajnama Agencije za privatizaciju i Akcijskog fonda. Odredbama Statuta Agencije kao i odredbama Satuta Akcijskog fonda data je definicija poslovne tajne ("isprave i podaci čije bi saopštavanje neovlašćenom licu štetilo ugledu i interesima Agencije, odnosno Akcijskog fonda i komitenata"). Ostavljeno je da opštim aktom budu utvrđene konkretne isprave i podaci koji se smatraju poslovnom tajnom. Ova odredba načelno predstavlja dobro

rešenje u pogledu transparentnosti rada, jer se propisom određuje koji podaci i isprave imaju status tajne, a ne na osnovu diskrecione odluke rukovodioca, kako je uobičajeno u domaćim propisima o tajnama[67].

Model privatizacije propisan Zakonom predvideo je da se će jedan deo akcija biti prenet građanima Srbije (pod određenim uslovima) bez nadoknade. Podaci o akcijama koje imaju tu svrhu vode se u Privatizacionom registru (član 8 Zakona o privatizaciji). Pravilnik o sadržini i načinu vođenja privatizacionog registra (2001) je detaljnije propisao način evidentiranja i sadržaj Registra, ali nije propisao posebnu proceduru za uvid u dokumente koje registar sadrži, tako da se iz citiranih propisa ne može zaključiti da li je i na koji način moguć pristup tim dokumentima.

11. "Isti aršini" - revizije privatizacije

Učesnici privatizacije u Srbiji državi duguju 30 miliona evra po osnovu dospelih rata za kupljena društvena preduzeća. Kako neki neće imati novca za očekivti je da će neki ugovori, nažalost, biti raskinuti. Naravno, to niko ne želi, ali se trend raskida ugovora stalno nastavlja, iz godine u godinu. Nekim kupcima se toleriše kašnjenje u plaćanju jer su se okolnosti od prodaje preduzeća promenile pošto je kriza smanjila raspoložive izvore finansiranja i usporila aktivnost kupljenih preduzeća. S druge strane u slučaju nekih kupaca "to nema smisla" i zato se ugovori s njima raskidaju. Do sada je prodato 1.815 društvenih preduzeća ukupne prodajne cene 2,3 milijarde evra, od čega je 1.336 firmi prodato na rate. Kupci bi u narednih nekoliko godina državi trebalo da uplate 28 milijardi dinara (300 miliona evra). Agencija za privatizaciju je do sada raskinula 435 ugovora, a za neizvršenje ugovornih obaveza aktivirala je 53 bankarske garancije i na taj način naplatila dve milijarde dinara. Sada zbog krize "prvi put postoji objektivan razlog da se neke privatizacije odlože za bolja vremena", ali da bi tu mogućnost trebalo ostaviti samo za firme koje imaju perspektivu. Rok za privatizaciju do sada je više puta produžavan, a i opet će se produžavati.

Za neka preduzeća nema nikakvog smisla produžavati rok za privatizaciju naročito ako na nekoliko tendera ili aukcija nije bilo zainteresovanih kupaca, za njih "stečaj jedino rešenje".

Druga priča je za preduzeća kao što su RTB Bor, Prva petoletka ili IMT, jer imaju ne samo veći društveni značaj već kasnije, kad prođe kriza, mogu biti kandidati za uspešnu privatizaciju. Takvim preduzećima bi država trebalo da pomogne u narednih godinu ili dve.

Agencija za privatizaciju raskinula je 22. januara 2010. godine ugovore sa 18 kupaca među kojima su zvučna imena političke i biznis scene Srbije. Tu su Milomir Joksimović zvani Miša Omega i Dušan Stupar, bivši načelnik Centra državne bezbednosti za Beograd, vlasnik nekoliko vojvođanskih medija i kompanije "Univerzal holding" iz Beograda.

Na listi političara koji su loše gazdovali nalazi se Nenad Rončević, član novosadskog DSS, i njegov kolega iz Beograda Nenad Popović, takođe član DSS i predsednik "ABS holdinga". Agencija za privatizaciju ostala je kratka za nešto više od 5,5 mil EUR, kolika je vrednost neplaćenih rata.

Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja pokrenulo je inicijativu da Agencija za privatizaciju raskine ugovore sa svim kupcima koji ih ne poštuju. Tako je 23-godišnji sin Milomira Joksimovića ostao bez hotela "Srebrnac" na Kopaoniku i "Zelenkada" na Zlatiboru,

[67] Transparentnost Srbije, *Privatizacija – dokle se stiglo i kuda dalje*, Libra, Beograd, 2004., str. 48.

koji su u sastavu "PTT ugostiteljstvo", uz restoran "Rujno" i "Serdarev konak" na Zlatiboru i vile "Poštanski dom" u Vrnjačkoj Banji.

"PTT ugostiteljstvo" je 2008. godine kupila izvesna Dubravka Đorđević iz Novog Sada za 820 miliona dinara, a tri meseca kasnije ugovor ustupila Milanu Joksimoviću. Ugovor je 22. januara raskinut jer Joksimović nije uplatio poslednju kupoprodajnu ratu od 617.553 EUR. U međuvremenu je dobio šest naknadnih rokova da bi platio drugu ratu, dva naknadna roka da bi nastavio kontinuitet poslovanja i četiri za socijalni program.

Porodica Joksimović ostala je i bez hotela "Palas" u Jagodini jer gotovo nijedna stavka iz ugovora nije poštovana. Miša Omega, koji je ovu firmu kupio na svoje ime, što je u njegovoj poslovnoj biografiji retkost, dobio je tri naknadna roka za kontinuitet delatnosti u ovom slučaju i šest za socijalni program. Dva puta mu je odobren dodatni rok da plati ratu, ali bukvalno ništa od svega Joksimović nije uradio.

Nenad Popović, u biznisu poznat kao uspešan privrednik, dobio je četiri naknadna roka da uplati petu ratu za preduzeće "ABS Minel" koje je kupio 2005. godine, a poslednji rok je istekao početkom jula 2009. godine. Sa Popovićem je raskinut ugovor zbog neplaćanja 503.823 EUR.

Slučaj "Pančevac" bio je sporan odmah posle privatizacije u februaru 2008. godine. Tada najprofitabilniji lokalni list u Srbiji kupila je Cvijeta Marković za 181 milion dinara, ali pre nego što je ušla u firmu novinari koji su na aukciji osnovali svoj konzorcijum i nisu uspeli da ga kupe pokrenuli su drugi list.

Nekoliko dana po privatizaciji kolegijum Opštinskog veća Pančeva saslušao je predstavnike "sukobljenih strana" i doneo preporuke. Tadašnjoj direktorki "Pančevca" preporučeno je da podnese krivične prijave protiv "Pančevca pres" zbog ometanja poseda i samovlašća, a sugerisano joj je da pozove finansijsku policiju. Ugovor je raskinut jer Markovićeva nije platila drugu ratu od 362.577 EUR.

Privatizacija poljoprivrednog kombinata PIK "Zemun" traje sedam godina, a država nemo posmatra kako se krade najvrednija zemlja u Beogradu. – Odluka o stečaju firme doneta posle samo nedelju dana od početka restrukturisanja, što je nezabeležen slučaj u srpskoj privatizaciji. – „Specijalitet kuće": zemlja davana za stočnu hranu, đubrivo i traktore a nadležna Agencija za privatizaciju zakonom to nije sprečila. Beograd je tada bio zainteresovan da PIK „Zemun" pripoji Poljoprivrednom kombinatu „Beograd" kako bi napravio jaku kompaniju koja će snabdevati hranom glavni grad.

Može se samo nagađati da li je gradonačelnik Beograda Dragan Đilas znao kakvu Pandorinu kutiju otvara i kakvu će lavinu pokrenuti kad je u maju ove godine izrekao ovu rečenicu. Đilasova najava bila je zapravo otvorena objava rata koja je naterala „hobotnicu" da se pokrene i – žestoko uzvrati. Gradonačelnik je (svesno ili ne) probušio mafijašku „paukovu mrežu", koja je godinama pletena oko PIK „Zemun" i njegova 3.682 hektara zemlje, zapravo lokacije „kakve nema u Beogradu" (to je procena stručnjaka za nekretnine), a na odgovor nije dugo trebalo čekati. Tako je slučaj PIK „Zemun", preduzeća koje je od 2002. godine u procesu privatizacije, postao očigledan primer kako je moguće ojaditi državu kroz spregu direktora, radnika, pojedinih državnih institucija i mafije. I kad je posle najave gradonačelnika Beograda, a posle sedam godina nezavršene privatizacije, Agencija za privatizaciju 2. juna 2009. godine pokrenula postupak restrukturisanja preduzeća PIK „Zemun" – samo nedelju dana kasnije (10. juna 2009. godine) pokrenut je stečaj nad PIK „Zemun". Biće veoma zanimljivo da se utvrdi, odnosno da stečajni sudija kaže ko je od poverilaca ovog preduzeća pokrenuo stečaj.

Iz do sada poznatog u slučaju PIK „Zemun" nije teško dešifrovati poruku onih koji su oterali ovu firmu u stečaj. „Hobotnici" je bilo važno da odmah reaguje i pokaže da je brža, jača, organizovanija i efikasnija od države i njenih institucija.

Po već poznatom scenariju, uskoro bi se moglo očekivati da razni advokati, analitičari i pojedini mediji započnu organizovanu „akciju" objašnjavanja kako je Srbija pravna država i da ne sme da ugrožava instituciju stečaja i da ugrožava zagarantovana prava poverilaca da se naplate iz stečajne mase.

U poslednjih sedam godina, koliko traje privatizacija ove firme, donošene su i sprovođene mnoge poslovne odluke mimo Agencije za privatizaciju, koja je zakonom zadužena da daje saglasnost za svaku odluku poslovnog rukovodstva u bilo kojoj firmi koja je u procesu privatizacije. Direktori, privremeni upravnici, bivši rukovodioci, upravni odbor, skupštine radnika PIK „Zemun" – ljudi koje evidentno nije interesovalo obrađivanje zemlje – doneli su u poslednjih sedam godina bezbroj poslovnih odluka koje zadiru u vlasničku strukturu te firme i nijedan državni organ ili institucija nije zaštitio državnu i društvenu imovinu (odnosno zemlju) u „Zemunu". Spregom raznih interesa stvorena je piramida koja je suptilnom korupcijom nanela državi neprocenjivu finansijsku štetu.

Otimačina zemlje bila je jedina ideja vodilja svih sedam godina privatizacije PIK „Zemun" i zato je stalni tinjajući ključni sukob bio razgraničenje zemlje: šta je državno a šta društveno i šta je poljoprivredno a šta je građevinsko zemljište.

12. Privatizacija i sukob interesa

Proces privatizacije koji je u toku u Srbiji, regulisan je kroz više Zakona i podzakonskih akata. Pored resornog ministarstva, u procesu privatizacije učestvuju i neki novoformirani organi, poput Akcijskog fonda i Agencije za privatizaciju.

Neki od propisa koji uređuju rad ovih tela kao i sam proces privatizacije sadrže i norme koje imaju za cilj prevenciju sukoba interesa. Tako na primer, u Zakonu o Akcijskom fondu ("Sl. glasnik" RS, br. 38/01). upućuje se na shodnu primenu odredaba Zakona o preduzećima ("Sl. glasnik" SRJ, br. 29/96, 33/96, 29/97, 59/98, 74/99, 9/01, 36/02), kada se govori o klauzuli konkurencije i sukobu interesa u poslovanju Akcijskog fonda, članova njegovih organa i zaposlenih u njemu. Član 21. Zakona o Akcijskom fondu propisuje zabranu zloupotreba povlašćenih informacija do kojih bi mogli da dođu službenici Akcijskog fonda, i uz to daje i preciznu definiciju "povlašćene informacije".

Definisan je i krug lica koja ne mogu da učestvuju u procesu javne prodaje društvene imovine i kapitala. Uredba o prodaji kapitala i imovine javnom aukcijom propisuje da pravo učešća na aukciji nemaju[68]:

1) fizička i pravna lica koja imaju finansijske obaveze prema subjektučiji je kapital odnosno imovina predmet privatizacije;

2) članovi Komisije;

3) srodnici prvog naslednog reda članova Komisije;

4) pravno lice u vlasništvu članova Komisije;

5) pravno lice u vlasništvu srodnika prvog naslednog reda članova Komisije;

[68] Uredba o prodaji kapitala i imovine javnom aukcijom, Član 20, *Sl. glasnik RS", br. 52/2005, 91/2007, 96/2008 i 98/2009*

6) druga lica u skladu sa zakonom.

Uredbom o izmenama i dopunama uredbe o prodaji kapitala i imovine javnom aukcijom određeno je da pravo učešća na aukciji nemaju ni lica koja "izgube svojstvo kupca" (zato što odbiju da potpišu zapisnik ili ne izvrše na vreme uplatu), kao i pravna lica čiji su oni osnivači, kako u budućim aukcijama za isti subjekat privatizacije, tako i na drugim aukcijama u narednih šest meseci. Ovim izmenama Uredbe je, međutim, na isti način ograničeno pravo učestvovanja na aukciji i širokom krugu članova porodice takvog lica u koji spadaju potomci (prirodni i usvojeni) i članovi njihovih porodica, roditelji, bračni (sadašnji ili bivši) bračni drug, "vanbračni drug", braća i sestre i članovi njihovih porodica. Ovakve odredbe članova 7 i 8 izmena Uredbe nesumnjivo imaju za cilj da obezbede veću ozbiljnost učesnika na aukciji, propisujući zabranu kao jedan od vidova sankcije za njihovu nesavesnost. One takođe, putem proširenja zabrane na "članove porodice" imaju za cilj da spreče da lice koje je izgubilo svojstvo kupca, uz pomoć člana porodice, ipak učestvuje na aukciji. Kako, međutim, ova zabrana ima sva obeležja sankcije, (mada nije kao takva označena u Uredbi) a ograničava prava i lica koja nisu izvršila štetnu radnju, niti su za nju odgovorna, postavlja se pitanje njene ustavnosti.

Uredba o prodaji kapitala i imovine javnim tenderom propisuje da zaposleni u Agenciji za privatizaciju, koji ima vlasnička prava u subjektu privatizaci je ili u firmi koja učestvuje na tenderu, odnosno, čiji je srodnik po pravoj liniji učesnik na tenderu, ne može da na tom tenderu bude angažovan. Takođe, ista ograničenja propisuje i za članove tenderske komisije.

Uočljiv je različit pristup u regulisanju javnog tendera i javne aukcije, kada je reč o mogućnosti učešća u postupku privatizacije. Dok se u postupku javnog tendera polazi od toga koja firma je subjekt privatizacije, odnosno, koje firme na tenderu učestvuju, pa je utvrđena zabrana angažovanja zaposlenih u Agenciji i članova tenderske komisije koji imaju određene veze sa njima, u postupku javne aukcije se pri određivanju kruga lica koja nemaju pravo učešća polazi od toga ko su članovi komisije (osim u tačkama 1 i 6). Na osnovu ovih odredbi, na osnovu poznatog spiska učesnika javnog tendera bi se određivalo ko će biti član Komisije, odnosno koji će od radnika Agencije biti angažovan nakon što taj spisak bude poznat, dok bi se kod javne aukcije učešće onemogućilo onim licima koja su povezana na jedan od propisanih načina sa članovima komisije. Kako imena članova komisije ne moraju da budu unapred poznata potencijalnim učesnicima javne aukcije, moguć je slučaj da neko fizičko ili pravno lice, koje neće imati pravo da učestvuje na aukciji, bude izloženo nepotrebnim troškovima do trenutka saznanja imena članova komisije. Zbog toga bi odredbu trebalo tumačiti u tom smislu da bi Agencija trebalo da zameni člana komisije koji je na nedozvoljen način povezan sa nekim od prijavljenih učesnika javne aukcije.

Uočljivo je takođe da krug povezanih lica nije na jednak način određen za oba postupka. Na primer, dok se kod pravila za javne aukcije govori o srodnicima prvog naslednog reda, u odredbama o javnim tenderima su obuhvaćeni srodnici po pravoj liniji do trećeg stepena. Kad je reč o povezanosti po osnovu vlasništva, u Uredbi koja uređuje javne tendere se zabrana određuje kad postoje određena "vlasnička prava" (dakle, u bilo kom obimu), dok se kod javnih aukcija govori o "vlasništvu".

Zakonom o privatizaciji su postavljene zabrane za određena domaća pravna lica da učestvuju u procesu privatizacije. To je učinjeno u članu 12, kojim je propisano da "kupac kapitala ili imovine ne može biti domaće pravno lice koje posluje većinskim društvenim kapitalom ili lice koje prema subjektu privatizacije ima neizmirene obaveze. Takođe, kupac kapitala ili imovine matičnog, odnosno zavisnog preduzeća u kojem se sprovodi privatizacija ne može da bude njegovo zavisno, odnosno matično preduzeće."

13. Budućnost privatizacije u Srbiji

Proces privatizacije u Srbiji bez obzira na model i vreme sprovođenja, praćen je spornim slučajevima. Veliki broj ugovora o prodaji je raskinut, jer novi vlasnici nisu poštovali odredbe ugovora. Sve ovo je nepovoljno uticalo na opštu klimu za strana ulaganja i privatizaciju, uključujući i poverenje u domaći pravni sistem i njegove institucije.

Proces privatizacije je praćen brojnim ograničenjima koja su uticala na uspešnost ovog procesa, a koja se ogledaju u sledećem[69]:

- Osnovni problemi sa kojima je bila suočena privatizacija je niska proizvodna aktivnost, visoka zaduženost, neujednačena dinamika restrukturiranja, posebno javnih preduzeća i velikih sistema u zadružnoj i društvenoj svojini.
- Nezaokružena zakonska regulativa - nerešena svojinska pitanja, nejasni i neprecizni podaci o imovini i obavezama preduzeća, o vlasništvu nad poljoprivrednim i građevinskim zemljištem, nesređene katastarske knjige, brojne administrativne procedure i nezaokružen paket zakonskih propisa su uticali na povećanje stepena nesigurnosti, posebno za strateške partnere.
- Izražen problem u procesu privatizacije je rešavanje socijalnog pitanja. Rešavanje problema viška zaposlenih, posebno u velikim privrednim sistemima i javnim preduzećima, zahteva sveobuhvatan socijalni program uz dogovor svih ključnih aktera socijalnog dijaloga.
- U procesu restrukturiranja i privatizacije velikih privrednih sistema, poseban problem predstavljaju nerešena pitanja dugova ovih preduzeća. Uvođenjem modela otpisa duga, omogućeno je ubrzavanje restrukturiranja, a počelo je da se primenjuje i stečajno zakonodavstvo.
- Agencija za privatizaciju bi trebala da posebnu pažnju obrati na izbor kupaca koji raspolažu kapacitetima za oporavak i razvoj kupljenih preduzeća, kao i na efikasniju kontrolu poštovanja ugovora o privatizaciji.

Što se tiče preporuka šta dalje raditi na planu privatizacije u Srbiji, prvi savet je da se istraje na kursu privatizacije i restrukturiranja. Druga preporuka je da se prodaju državne infrastrukturne firme poput, recimo, telekomunikacionih, jer je dalja privatizacija u Srbiji praktično glavni izvor stranih investicija. To podrazumeva njihovo prestrukturiranje i odvajanje pojedinih delova koji bi išli u privatizaciju. Treća preporuka je da se na transparentan način prodaju manjinske akcije, koje su nastale po osnovu primene ranijih zakona o privatizaciji kada je vršena njihova besplatna podela.

S jedne strane imamo knjigovodstvenu vrednost po kojoj se preduzeće vodi i ona je uglavnom kod svih izračunata na osnovu procene vrednosti koje su obavile konsultantske kuće. S druge strane su cene po kojima je preduzeće stvarno prodato.

Važno je napomenuti da su prodaju preduzeća pratile dodatne obaveze kupca u odnosu na samu cenu kapitala, što je zasigurno uticalo na visinu cene koju je kupac bio spreman da plati za dato preduzeće. Ovde se ne misli na obavezne investicije, jer investirana sredstva, u krajnjoj liniji, ostaju onome ko ih je uložio. Stoga ne mislim da su kupci zbog obaveza investiranja nudili nižu cenu za kapital, ali jesu zbog socijalnog programa. Naime, socijalni program je kupcu stavljen kao neka vrsta tereta i on je različit po trajanju od godinu dana, do tri, a negde i do pet godina.

[69] mr Milena Vujaklija, Centar za privatizaciju, *Informacija o privatizaciji na području južnog Banata*, Pančevo, februar 2009. str. 14.

I pored ovih ograničenja, odnos između prodajne cene i knjigovodstvene vrednosti firmi koje su prodate na tenderima iznosio je, u proseku, u periodu 2001-2004. godina, 1:1,37, što znači da su preduzeća plaćana za 37 odsto više nego što je iznosila njihova knjigovodstvena vrednost. Sa druge strane, kod aukcija su cene bile za 20 odsto niže nego što je njihova knjigovodstvena vrednost, tj. odnos je bio 1:0,8.

Prosečan ponderisani odnos prodajne i knjigovodstvene vrednosti za tendere i aukcije iznosio je 1:1,13. Na makro nivou, to znači da je hiljadu i više preduzeća prodato po 13 odsto višoj ceni nego što je bila njihova knjigovodstvena vrednost, s tim da je taj prihod mogao biti još i veći da nije bilo socijalnog programa.

Posmatrano po godinama, prosečan ponderisani odnos prodajne i knjigovodstvene vrednosti za tendere i aukcije kretao se na sledeći način:

- za 2002. godinu, uz napomenu da se tu radi o svega oko 200 preduzeća, taj odnos je bio 1:1,21. Pojedinačno posmatrano, kod tendera je prodajna cena bila viša od knjigovodstvene vrednosti za 47 odsto, dok je kod aukcija cena bila za 24 odsto niža od knjigovodstvene vrednosti.

- u 2003. godini, kada je privatizacija bila najmasovnija, kod tendera je koeficijent iznosio 1:1,44, a kod aukcija 1:0,82, što je, u proseku činilo, 1:1,17.

- u januaru 2004. godine odnos prodajne i knjigovodstvene vrednosti za aukcije iznosio je 1:0,75.

Na kraju, važno je istaći da Agencija za privatizaciju radi na osnovu Zakona o privatizaciji i Zakona o Agenciji za privatizaciju. S obzirom da pomenuti zakoni ne regulišu evidentiranje i praćenje preduzeća u stečaju, Agencija ne raspolaže podacima o prodaji državne imovine koja se odvijala mimo Agencije.

14. Budućnost revizije u Srbiji

Postavljaju se brojna pitanja koja su sve češće predmet razmatranja teorije i prakse revizije, a koja se tiču razvoja profesije revizije u budućnosti u uslovima bitno izmenjenih koncepata poslovanja i razvoja informacione tehnologije, i njihovog uticaja na neke od fundamentalnih principa na kojima istorijski počiva praksa verifikacije finansijskog izveštavanja. Pomenuta pitanja izvor su brojnih dilema za sve subjekte uključene u proces verifikacije, pre svega same revizore, s obzirom na sve kompleksnije zahteve koji se pred revizore postavljaju od strane korisnika njihovih usluga. Da bi zadržala svoju značajnu društvenu ulogu neophodno je da se revizija saobrazi budućim trendovima u poslovnom okruženju, uz sagledavanje mogućih pravaca daljeg razvoja, zahteva korisnika i profesionalnog okruženja uopšte, što otvara mnoge perspektive za dalje unapređenje usluga verifikacije, ali krije i brojne opasnosti.

Jedan od realnih načina za kvalitetno rešenje pitanja pouzdanosti i jemstva, jeste insistiranje na Etičkom kodeksu prakse, dopunjen pouzdanim sistemom kontrole kvaliteta, kao i da budu respektovane elementarne etičke i profesionalne norme. Važan element za jačanje buduće **uloge revizora** jeste i donošenje novog standarda za usluge jemstva koji sadrži zahteve koji se tiču i druge forme izveštaja i da se na taj način detaljno objasni predmet ispitivanja, da se da mišljenje o predmetu ispitivanja, kao i kriterijumu za merenje koje su revizori pri tome koristili. Od revizorske profesije se očekuje, da u budućnosti da čitav niz poboljšanja, svojim korisnicima pokaže da će im pružiti bolju spoznaju bilansa omogućiti im

da procene rizike koji su neizbežan pratilac tog biznisa. Sa ovim je povezano i pitanje znčajnosti, s obzirom na to da su granice značajnosti uvedene s ciljem smanjenja neophodnog obima revizorskih provera. U ovoj važnoj oblasti revizorska profesija je na međunarodnom nivou morala da donosi smernice (direktive). Revizorske profesije mora svojim korisnicima da pokaže da će im pružiti bolju spoznaju bilansa i omogućiti im da procene rizike koji su neizbežan pratilac biznisa. Veliki izazov za revizorsku profesiju u budućnosti jesu zahtevi korisnika računovodstvenih informacija da revizori nađu način da provere i izveštavaju u vezi sa budućim informacijama,što bi predstavljalo značajnu korist za društvo. U ovoj profesiji u svetlu zahteva za usluge jemstva na značaju dobija potreba za napuštanjem krutog načina i pristupa izveštavanju, arevizori moraju da razvijaju žargon za izražavanje mišljenja koji bi bio usmeren ka računovodstveno manje edukovanom delu javnosti. Jedan od izazova u budućnosti, jesu i zahtevi korisnika računovodstvenih informacija da revizori nađu načina da provere izveštavaju u vezi sa budućim informacijama. Ovo poboljšanje bi se moglo uraditi sa drugačijom formom izveštaja o reviziji, u kome će prigovori i verovatnoća, koji se odnose na takvu projekcije, biti jasno izraženi.

Ličnosti revizora moraju se postaviti izvesni zahtevi koje revizor mora ispunjavati. Završenje revizorskih poslova je važno da revizor raspolaže sa velikim iskustvom i praksom i poznavanjem praktične strane trgovačkih operacija koje se ubrajaju u domen revizija. Revizor mora i u etičkom i socijalnom pogledu da predstavlja ličnost na apsolutnoj visini, tako da svojim ugledom uliva puno poverenje okolini sa kojom bude dolazio u dodir. Revizor treba potpuno objektivno i nepristrasno, stručno i kritički da iznese svoje prigovore na osnovu činjenica utvrđenih prilikom ekspertize, da zna da nije pozvan da štiti interese svog nalogodavca ili vlasnika preduzeća već samo interese same stvari, tj. iznalaženje prave istine koja jedina može da bude od koristi i nalogodavcu i vlasniku preduzeća. Pri izboru ličnosti revizora insistira se na zrelijim osobama preko trideset godina. Revizor treba da poseduje taktičnost u ophođenju sa ljudima, mora da izbegava potencijalne neprijatne incidente i mora se uzdržavati od stvaranja prijateljskih odnosa sa zaposlenima u preduzeću u kome obavlja reviziju. Izbor se ne sme ograničiti samo na visoku školsku spremu već se mora insistirati i na velikom životnom iskustvu i praktičnom poznavanju trgovačkih poslova. Kao zaključak možemo navesti da revizor može biti lice koje ispunjava sledeće uslove: solidno teorijsko znanje i potrebnu praksu, moralne kvalifikacije, samostalan duh, pouzdanje, logičnost.

Savremena tehnologija i internet u današnje vreme zadaju nove probleme revizorima u uslovima kontinuirane revizije u realnom vremenu. Za takvu kontinuiranu reviziju uputstva priprema Komitet za međunarodnu praksu revizije. Odbor za praksu revizije je objavio Standard za kontrolu kvaliteta, koje treba da olakša revizorsku procenu. Od velikog značaja je insistiranje na Etičkom kodeksu prakse, dopunjen pouzdanim sistemom kontrole kvaliteta, kao poštovanje elementarnih etičkih normi.

Ekonomska kriza koja je nastupila 2008. godine, donela je mnogobrojne negativne posledice, a jedna od njih je i značajan porast prevara u preduzećima. Prevare koje se događaju, uz one uobičajene, najčešće se odnose na krađe informacija i podataka preduzeča[70]. Kako prevare negativno utiču na organizacije - financijski, ali i psihološkim i socijalnim implikacijama, novčani gubici usled prevare vrlo su značajni te preduzeća mogu biti financijski nepopravljivo oštećena. Stoga je za organizaciju od izuzetne važnosti uspostavljanje čvrstog programa prevencije i suzbijanja prevare koji uključuje informisanost, prevenciju i detekciju kao i procese procene rizika prevare s ciljem identifikacije istih u okviru organizacije.

[70] Prof. dr. M. Stanišić, Revizija, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2006.

Rad revizora i njihove prakse, neizbežno su postali predmetom značajnih razvoja na tehničkim, profesionalnim i organizacijskim nivoima. Ti su razvoji nastali kao odgovor na promene u okruženju zbog ekonomskih pomeranja i proširenja finansijakih tržišta. Povećan broj računovodstvenih standarda i stvaranje novih finansijskih instrumenata uticali su na reviziju, odnosno postaknuli su je na unapređivanje tehnika.

Revizija je danas postala važnija nego ikada jer su kritike na revizijsku profesiju u poslednjih nekoliko godina važna tema poslovnog okruženja. Dobri, ali i loši događaji poput slomova na tržištu deonica, ekonomski padovi i povećana globalizacija finansijskih tržišta dali su „zamah" revizijskog profesiji donošenjem snažnog posmatranja povezanog sa širenjem tržišta. Iz tog razloga, u sledećoj će tabeli biti zanimljivo upoređene istorijske i buduće usluge revizora.

Istorijske i buduće usluge revizora izražavanja uverenja[71]

Istorijske usluge	Buduće usluge
Godišnje	Kontinuirane
Mišljenje	Uvrenje
O finansijskim izveštajima	O informacijama odabranim od strane korisnika
Za investitore i kreditore	Za donošewe odluka
Usmerenost na greške	Usmerenost na prevaru
Subjekt revizije plaća	Korisnik plaća
Nezavisnost	Nezavisnost

Izvor: Soltani, B.: Revizija, MATE, Zagreb, 2009., str. 601.

Iz prethodnoga je vidljivo kako tehnološki napredak i sve veća očekivanja korisnika finansijskih izveštaja o poslovanju preduzeća vode ka potrebi za kontinuiranim izveštavanjem u realnom vremenu, odnosno nadolazeći trendovi „guraju" klasičnu reviziju prema online reviziji. Naime, ta budućnost zavisi o činiocima okruženja kao što su tehnološke inovacije i internacionalizacija tržišta kapitala. Međutim, informacijske tehnologije ipak ne bi trebale uticati na primarni cilj finansijske revizije i revizijskih standarda, ali u skladu s njim obrazovanje i obučavanje u reviziji kao i vraćanje poverenja javnosti u nezavisnost revizora moraju se dovesti na najviši nivo.

Budućnost, dakle, pružanja revizijskih usluga leži u održavanju koraka s poslovnim okruženjem i adekvatnosti odgovora revizijske profesije na očekivanja javnosti. Interni bi revizori, dakako, trebali preduzeti sve napore kako bi kvalitetno upravljali rizicima kroz svoje konsultantske aktivnosti i suočavanje s tehnologijom te tako prevarama dali visok prioritet.

Takođe, da bi održala svoj ugled i verodostojnost, revizijska će industrija morati uzeti u obzir svoju interakciju s okruženjem koje se neprestano razvija.

U budućnosti se svi nalazi revizora moraju se zasnivati na objektivnim dokazima, odnosno knjigovodstvenim ispravama, ugovorima, procenama i sl. i uporediti s odgovarajućim kriterijima, najčešće standardima finansijskog izveštavanja. Ali, time još uvek nismo daleko odmakli u objašnjenju pojma i svrhe revizije u tržišnoj ekonomiji.

Najbolje je to objasniti praktičnim primerima. Rezultat poslovanja, odnosno dobitak ili gubitak, koji se iskazuje kroz račun dobitka i gubitka istinit je i objektivan kad su priznati,

[71] Soltani, B.: Revizija, MATE, Zagreb, 2009., str. 601.

odnosno knjiženi prihodi od kojih će buduće ekonomske koristi ulaziti kod preduzetnika i kada se koristi mogu pouzdano izmeriti i priznati, odnosno knjiženi rashodi zbog kojih će doći do smanjenja budućih ekonomskih koristi ili povećanja obveza ili smanjenja imovine. Ako se recimo nerealno poveća vrednost zaliha nedovršene proizvodnje u odnosu na ranije obračunsko razdoblje, odnosno ako je tržišna vrednost tih zaliha manja u odnosu na priznatu, odnosno knjiženju, rezultat poslovanja u takvom slučaju neće biti istinit i objektivan. Jednako tako, finansijski položaj preduzetnika nije istinit i objektivan, ako su na primer potraživanja od kupaca precenjena, odnosno ako su realno manje naplativa, što naravno vredi i za zalihe i ostale račune bilansne aktive. Osim u računu dobitka i gubitka i bilansi, neistinita i neobjektivna iskazivanja moguća su i u izveštaju o novčanom toku, posobno po tzv. indirektnoj metodi.

Nakon stručnog i temeljitog ispitivanja spomenutih financijskih izveštaja, revizor sastavlja celoviti izveštaj s jasnim mišljenjem, pri čemu su moguća četiri slučaja:

· *Pozitivno mišljenje*, prema kojemu finansijski izveštaji pružaju istinit i objektivan prikaz finansijskog položaja preduzetnika na određeni datum /najčešće 31. decembra tekuće godine/, rezultate poslovanja i novčane tokove, najčešće za celu, tekuću godinu i u skladu su s nacionalnim ili međunarodnim standardima finansijskog izveštavanja.

· *Mišljenje s rezervom,* kada nije posve jasna, odnosno upitna je istinitost i objektivnost nekog računa ili poslovnog događaja u finansijskim izveštajima ili postoje određene nesuglasice revizora i menadžmenta, ili čak ograničavanja rada revizora.

· *Suzdržanost od mišljenja*, koje se izražava kada revizor ima tolika ograničanja u postupku ispitivanja istinitosti i objektivnosti finansijskih izveštaja, da nije u mogućnosti iskazati ni pozitivno ni negativno ni mišljenje s rezervom i

· *Negativno mišljenje*, prema kojemu finansijski izvještaji ne pružaju istinit i objektivan prikaz finansijskog položaja preduzetnika na određeni datum /najčešće 31. decembar tekuće godine/, rezultate poslovanja i novčane tokove, najčešće za celu, tekuću godinu i nisu u skladu s nacionalnim ili međunarodnim standardima finansijskog izveštavanja.

Pre svih, istiniti i objektivni financijski izvještaji od najveće su važnosti za samog vlasnika kapitala, odnosno jamče mu zaštitu kapitala, a što nezavisni, eksterni i ovlašteni revizor mora proveriti. Vlasnik kapitala ili preduzetnik, ako izuzmemo neke ekscentrične ili specifične primere, čega također ima, ulaže svoj kapital u neki preduzetnički poduhvat ili posao da bi ga oplodio, povećao i dalje se razvijao. Ali, nisu samo vlasnici kapitala zainteresirani za iskazivanje istinitog i objektivnog rezultata poslovanja, finansijskog položaja i novčanih tokova, to je posebne važnosti i za druge ulagače, banke, poverioce, ali i državu i lokalnu zajednicu. Ono što je danas glavni izvor nesporazuma i čestog shvatanja da je revizija još jedan nepotreban namet, odnosno trošak za preduzetnika, to je nerazdvojenost funkcije vlasništva od funkcije upravljanja. U dosta slučajeva vlasnik kapitala ujedno je i menadžer, iako oni i ne moraju imati iste poslovne ciljeve, čak su možda i suprotni. S razvojem tržišne ekonomije i njenih institucija, nesumnjivo je da će i uloga i razumevanje revizije biti sve veća, ali time će se povećavati i potreba za nezavisnošću, stručnošću i odgovornošću revizora.

Prema Borisu Tušeku i Lajošu Žageru, revizija financijskih izvještaja od koristi je za[72]:

· vlasnike kapitala, odnosno preduzetnike /zaštita interesa vlasnika kapitala/.

[72] Tušek, B., Žager, L.: *REVIZIJA*, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb 2007., str. 52-53.

· menadžment /realne i objektivne informacije za upravljanje, odgovornost menadžmenta za finanscijske izveštaje/,

· sadašnje i potencijalne kreditore i ulagače /ocena opravdanosti ulaganja u neki pothvat, tj. neko preduzeće, smanjenje rizika ulaganja/,

· poslovne partnere /ocena boniteta/,

· državu, tj. vladu i vladine institucije /odgovarajuća provođenja privredne politike, alokacija kapitala na najefikasniji način, odgovarajuća provođenja fiskalne politike/,

· društvo kao celinu, tj. javnost /zaštita interesa sitnih eioničara, finansijski izveštaji su javni dokumenti, sloboda raspolaganja informacijama itd./.

Nepobitna je potreba revizije finansijskih izveštaja i to svake godine, s obzirom na specifično dinamično obeležje poslovnog i tržišnog okruženja i takoreći dnevne promene koje bitno utiču na rezultat poslovanja, finansijski položaj i novčani tok preduzetnika. Posebno to vredi za preduzetnike, odnosno korporacije koje kotiraju na berzi, ali i one druge koje su zanimljive ulagačima i imaju značajan razvojni potencijal.

Naučna istraživanja na reprezentativnim uzorcima javno obelodanjenih revizijskih izveštaja pokazala su da su informacije revizorskih izveštaja ispod dozvoljenog minimuma. Od njih nema nikakve koristi. Zato ne treba da čudi što je gotovo svaki kupac našeg većeg preduzeća, kao po komandi, tražio nezavisnu eksternu reviziju poslovnih knjiga.

Danas se od revizije očekuje ne samo da pruži potpunu „krvnu" sliku preduzeća, već i da ponudi strateška rešenja u okviru delokruga svog rada. Ni na tome se ne završava korist od revizije, posebno kada je u pitanju nacionalna ekonomija. Institucija državne revizije nesporno je od značaja za sadašnji ekonomski i politički trenutak naše zemlje, jer kontroliše raspolaganje budžetom, koji je najizloženiji korupciji.

Našem društvu je neophodna kontrola pravilnosti i svrsishodnosti poslovanja budžetskih korisnika, njihove zakonske usaglašenosti. I ono što je najbitnije – da li su sredstva upotrebljena u skladu sa načelima ekonomije, efikasnosti, odnosno rezultata prema upotrebljenim resursima,to jest stepena ostvarenjapostavljenih ciljeva. To su merila za rad vlade i resornih ministarstava, ali i svih ostalih na koje se zakon o reviziji i računovodstvu odnosi – zaključuje dr Ljubiša Stanojević, profesor revizije na Univerzitetu „Singidunum".[73]

(NE)poštovanje nalaza i preporuka DRI se vidi i iz sledećeg[74]:

DRI je to saopštila na svojoj internet stranici, reagujući na najavu gradonačelnika Beograda Dragana Đilasa da od nekih izdvajanja iz gradskog budžeta "ne može i neće odustati", bez obzira na primedbe DRI iznete u revizorskom izveštaju o kontroli trošenja sredstava iz gradske kase.

Državni revizor je podsetio da je ta institucija osnovana sa ciljem da kontroliše primenu zakona i propisa, kao i raspodelu sredstava iz budžeta Grada Beograda, a ne da bi uvodila bilo kakva ograničenja. "Ukoliko želje i mogućnosti nisu usklađene i prevazilaze okvire zakona, onda zakone treba menjati, a ministri, gradonačelnici i predsednici opština mogu aktivno da učestvuju u izmenama i dopunama zakona za koje smatraju da su se u praksi pokazali kao neadekvatni", navedeno je u saopštenju DRI. "Državna revizorska institucija nije osnovana da bi ograničavala povećanje plata u bilo kom sektoru, dodelu nagrada najzaslužnijim građanima u bilo kojoj profesiji, kao i druga socijalna davanja, već da

[73] Prof. dr Ljubiša Stanojević profesor revizije na Univerzitetu „Singidunum", 18.mart 2012. godine http://www.vesti.rs/Ekonomija/Ko-se-jos-plasi-revizora.html

[74] http://www.naslovi.net/2012-01-17/rtv/dri-zakon-vazi-i-za-djilasa/3104526 17.januar 2012. godine

kontroliše primenu zakona i propisa, sastavlja izveštaje i daje mišljenja o tome i na taj način obaveštava javnost kako se i na koji način troše sredstva poreskih obveznika", smatra državni revizor.

U saopštenju se podseća da je DRI nezavisno revizorsko i kontrolno telo koje se stara o tome da se državni prihodi raspodeljuju na zakonit način i da se javnim sredstvima i imovinom upravlja na finansijski odgovoran način, a u skladu sa zakonima koje donosi Narodna skupština Republike Srbije.

Deca sa posebnim potrebama, porodilje, penzioneri, kao i svi građani kojima je pomoć potrebna, treba da dobiju pomoć, ali isto tako svi poreski obveznici zaslužuju da se javna sredstva koriste u zakonskim okvirima, smatra DRI.

DRI je naglasio da "nema ništa protiv da vaspitačice budu adekvatno plaćene za svoj rad, ali to mora biti zasnovano na zakonskim osnovama".

"Kada je u pitanju nalaz DRI da je iz budžeta za 2010. godinu isplaćeno 2,9 milijardi dinara više za plate vaspitačica, revizori nisu vršili kontrolu pojedinačnih obračuna plata za zaposlene u predškolskim uslovima, već je vršena revizija obračuna i isplata plata za sve zaposlene, kao i njihova usklađenost sa odredbama Zakona o platama u državnim organima i javnim službama", navela je državna institucija.

U saopštenju je predočeno da "DRI nije osporavala isplatu jednokratne pomoći penzionerima, već je jasno naglasila da za navedenu isplatu nije doneta odgovarajuća odluka Skupštine grada i da nisu obezbeđena potrebna sredstava, pa je grad uzeo pozajmicu od javno komunalnog preduzeća "Gradske pijace“ Beograd u iznosu od 178,7 miliona dinara, radi navedene isplate".

"Kada je u pitanju isplata nagrada najboljem policajcu meseca u visini jedne plate, DRI je u izveštaju konstatovala da su navedene isplate izvršene bez postojanja odgovarajuće računovodstvene dokumentacije, pravnog osnova i iznosa preuzetih obaveza u pisanoj formi pre plaćanja tih obaveza, shodno Zakonu o budžetskom sistemu", ukazuje državni revizor.

Što se tiče dotacija koncertima dece sa hendikepom, DRI je naveo da u revizorskom izveštaju nije osporeno finansiranje programa i projekata udruženja građana, već je jasno naglašena obaveza svih korisnika javnih sredstava da se plaćanja iz budžeta zasnivaju na važećim zakonskim propisima.

DRI dalje napominje: "Pitanje finansiranja koncerta dece sa hendikepom u „Kolarcu“ nije nijednom spomenulo u revizorskom izveštaju, pa je izjava gradonačelnika po tom pitanju neosnovana".

"Navodi gradonačelnika Đilasa da je u revizorskom izveštaju pomenuto da nije planirana pomoć Japanu za ublažavanje posledica od zemljotresa nije tačna, jer to u izveštaju nije nigde navedeno", ističe DRI i napominje da ta konstatacija nije ni logična jer se zemljotres u Japanu dogodio 11. marta 2011. godine, a izveštaj se odnosio na finansijsku 2010. godinu.

DRI je navela da ne osporava ni iznos ni planiranje donacija, već njihovo evidentiranje u poslovnim knjigama, jer nije reč o rashodima Grada, već o donacijama stranim vladama i transferima ostalim nivoima vlasti, ukazujući da je time prekršen Zakon o budžetskom sistemu.

Na osnovu izvršene revizije utvrđeno je da prihodi od komunalnih taksi, koje obuhvataju i komunalne takse za parkiranje motornih vozila, nisu tačno i objektivno iskazani, odnosno naplaćeni su u manjem iznosu ili nije uopšte vršena njihova naplata, predočila je

DRI. „Tako je komunalna taksa za parkiranje motornih vozila naplaćivana na račun JP „Parking servis“, umesto na uplatni račun javnih prihoda budžeta Grada, kako su odbornici Skupštine grada Beograda to jasno definisali članom 12. Odluke o lokalnim komunalnim taksama na teritoriji Grada“, primetila je DRI i napomenula da to ne znači da građani koji parkiraju motorna vozila treba da dobijaju dodatne uplatnice, već da se dosadašnji način naplate promeni tako da se sredstva direktno uplaćuju na račun budžeta Grada.

U saopštenju DRI je ukazao da „navedene tvrdnje gradonačelnika da revizori osporavaju centralizaciju javnih nabavki energenata nije tačna, jer se u revizorskom izveštaju nigde ne navodi iskazana kvalifikacija, već se konstatuju utvrđeni nedostaci sprovedenih postupaka javnih nabavki“.

"Dosadašnji način rada ne omogućava odgovarajući oblik kontrole poslovanja, evidentiranja i raspolaganja energentima (lož ulje, mazut i ugalj), čime se povećava rizik od mogućih zloupotreba prilikom njihovog korišćenja“.

DRI navodi „da je Grad izdvojio za izgradnju obdaništa i asfaltiranje ulica značajna finansijska sredstva u iznosu od sedam milijardi dinara i pri tom je sprovodio restriktivne postupke javnih nabavki za koje nisu postojali zakonom predviđeni uslovi (ograničen broj ponuđača i nemogućnost planiranja sa stanovišta obima i vremena).

„Grad je trebalo da sprovodi otvorene postupke javnih nabavki i time obezbedi transparentnost, jednakost i konkurentnost ponuđača i ekonomičniju i efikasniju upotrebu javnih sredstava“. „DRI nije osporavala finansiranje rekonstrukcije i kapitalnog održavanja infrastrukture u JP „Železnice Srbije“, već je konstatovala da izvršeno plaćanje nije evidentirano prema odgovarajućim propisima.

Istovremeno, utvrđeno je da su na taj način preuzete obaveze u iznosu od 334,7 miliona dinara, za koju su u budžetu Grada bila obezbeđena sredstva u iznosu od 151 miliona dinara, kapitalnog održavanja preuzete su obaveze u iznosu od 241,9 miliona dinara, a budžetom Grada uopšte nisu planirana sredstva za tu namenu. „Način preuzimanja ovih obaveza je u suprotnosti sa Zakonom o budžetskom sistemu, kojim je propisano da direktni budžetski korisnik može preuzimati obavezu do visine aproprijacije koja je odobrena za tu namenu i u toj budžetskoj godini“, navodi se u saopštenju.

Đilas je izjavio da je Beograd zahvalan na preporukama i sugestijama iz izveštaja DRI o završnom računu gradskog budžeta, ali da od nekih izdvajanja ne može i neće odustati, da neće smanjivati plate vaspitačicama, neće davati novac pojedinačno školama za nabavku ogreva, neće ukinuti pomoć na svaka tri meseca penzionerima sa najmanjim primanjima, što su bile neke od primedbi u izveštaju DRI.

15. ZAKLJUČAK

Prvu deceniju trećeg milenijuma obeležiće i obeležavaju brojne i česte promene u celokupnom sistemu poslovanja i organizovanja, kao i u svim našim državnim organima, pa tako i u domenu revizije i poslovanja budžetskih korisnika. Efekat reformi bi trebalo da obezbedi konačni ustaljeni režim funkcionisanja na svim nivoima a isto tako bi trebalo da obezbedi efikasnije, efektivnije i ekonomičnije obavljanje poslovanja, znatno veći kvalitet sprovođenja revizije i finansijskog izveštavanja državnih organa, kao i njihovu savremeniju organizaciju.

Iskustva koja su stečena u reviziji u Srbiji treba staviti pod lupu i oceniti održivost postojećeg načina organizovanja i delovanja celokupnog miljea finansijskog izveštavanja. Nije nikako sigurno da je etapa „dečijih bolesti" savladana, a ono što je sigurno je da je postojeći sistem finansijskog izveštavanja pod velikim znakom pitanja.

Približavanje EU će sigurno doneti intenziviranje i preispitivanja postojećeg i neophodnog unošenja novog u praksu finansijskog izveštavanja. U svemu tome, revizija se mora snažiti, a da bi se snažila, potrebno je staviti je pred nove izazove. Jačanje kapaciteta revizorskih firmi jedno je od bitnih pitanja. Same revizorske firme tome teže, naročito one koje imaju šire vidike i nagon da se prilagođavaju novim zahtevima. Ali, revizija je zaista toliko ozbiljan posao da se ne može, niti se hoće, ostaviti samo revizorima.

Nagoveštaji su tu da se mora raditi na promeni regulatornih odrednica, upravo u ciiju jačanja celokupne finansijske izveštajne scene, čime će biti dat podsticaj jačanju i revizorskih firmi. Na tome, u krizi i na njen podsticaj, radi ceo svet, a takođe i Srbija.

Bez revizije finansijskih izveštaja i vođenja poslovnih knjiga po Međunarodnim računovodstvenim standardima Srbija bi se vratila u „srednji vek" ekonomije. Bez tog jezika savremenih finansija niko ne bi razumeo naše bilanse, a za strane investitore bi bili ne samo nepoželjan partneri, nego i neko koga treba izbegavati. Zbog toga, pogotovo za banke, finansijske organizacije, osiguranje i javni sektor, zakonskom obavezom treba nametnuti statutarnu reviziju.

Sa promenom odnosa snaga na političkoj sceni Srbije početkom 2004. godine, javila se potreba da se sumiraju i ocene rezultati procesa privatizacije tokom protekle tri godine i da se, istovremeno, definiše način na koji će se on dalje voditi. Kada se ocenjuje proces privatizacije i sagledavaju njegovi efekti uputno je to učiniti sa najmanje dva aspekta. Prvi od njih je ekonomske prirode i podrazumeva procenu u kojoj meri je proces privatizacije stvorio preduslove za izgradnju produktivnije i konkurentnije privrede, povećanje zaposlenosti i rast životnog standarda. Drugi aspekt sagledavanja treba da bude kolika je "cena" za to plaćena u smislu pojave neželjenih efekata od kojih je korupcija svakako jedan od najštetnijih.

Aktuelna privatizacija se odvija po četvrtom po redu modelu za proteklih deceniju i po. Proces privatizacije započeo je donošenjem Zakona o društvenom kapitalu 1989. godine, da bi 1991. godine bio donet Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine, 1997. godine Zakon o svojinskoj transformaciji i, konačno, 2001. godine Zakon o privatizaciji koji je na snazi i danas.

Karakteristika *Zakona o svojinskoj transformaciji* Republike Srbije je sveobuhvatnost. Predmet svojinske transformacije je i društveni i državni kapital. Osnovno načelo privatizacije je *autonomnost*, jer preduzeće samostalno odlučuje da li će otpočeti svojinsku transformaciju. Uz autonomnost ide i *dobrovoljnost* privatizacije. Pravilo autonomnosti ima i jedan izuzetak, kada se transformacija vrsi prema posebnom programu Vlade ili je neophodna saglasnost

osnivača. A od dobrovoljnosti se odstupa kada preduzeće sa većinskim društvenim kapitalom ispunjava uslove za otvaranje stečaja. Tada odluku o svojinskoj transformaciji mogu doneti i poverioci koji imaju većinsko potraživanje[75].

Od procesa privatizacije očekuje se da doprinese povećanju produktivnosti i konkurentnosti privrede, zatim povećanju zaposlenosti i u krajnjoj liniji, povećanju životnog standarda stanovništva kao krajnjeg cilja svih ekonomskih aktivnosti. Istovremeno, ovaj proces treba da dovede i do smanjenja korupcije, s obzirom da oduzima resurse iz ruku države koja predstavlja glavni generator korupcije. Sa druge strane ovaj proces nosi i visok rizik od javljanja korupcije, jer podrazumeva prelivanja ogromnih vrednosti iz društvenih i državnih u privatne ruke. Dok su iskustva nekih zemalja Centralne i Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza pokazala da privatizacija povećava nivo korupcije, iskustva drugih zemalja, poput Slovenije pokazuju suprotno, tj. da je sa privatizacijom došlo do smanjivanja korupcije.

Dosadašnje iskustvo u privatizaciji je pokazalo da su tri faktora od ključnog značaja za to da li će se korupcija tokom privatizacije povećavati ili smanjivati. Prvi od faktora koji bitnije određuju nivo korupcije tokom privatizacije je brzina kojom se privatizacija odvija. Ukoliko se privatizacija brzo odvija, manje je vremena da se korupcioni aranžmani naprave. Isto tako, veća brzina procesa privatizacije podrazumeva smanjeno administriranje čime se redukuje značajan potencijalni generator korupcije.

Pored brzine, stepen ovlašćenja je drugi bitan faktor korupcije. Stoga, tamo gde je administrativno odlučivanje i arbitriranje svedeno na najmanju meru, najmanje su i mogućnosti za korupciju.

Treći faktor koji bitno opredeljuje nivo korupcije u procesu privatizacije jeste transparentnost, odnosno kvalitet i dostupnost informacija vezanih za proces privatizacije. Prva vrsta informacija koja je bitna jesu zakonske odredbe kojima se uređuje proces privatizacije. Ako su zakonska rešenja napisana jasnije i transparentnije, manja je potreba da nadležni službenici tumače propise i time eventualno favorizuju nekoga.

Druga vrsta informacija su one vezane za procenjenu vrednost kapitala. Ove informacije su posebno važne kada se privatizacija odvija putem prodaje preduzeća. Stoga je važno obezbediti da se procena vrednosti obavlja na transparentan i metodološki dosledan način. Ovde veliku ulogu ima revizorska institucija koja samostalno i bez pritiska sačinjavaju izveštaje.

Treća vrsta informacija su one koje se odnose na podatke o preduzeću, kao što su stvarna zaduženost, poslovna uspešnost itd.

Pored pomenutih informacija, izuzetno je važno da se obezbede pravovremene i tačne informacije o rezultatima privatizacije. Od pouzdanosti ovih podataka i njihovog pravovremenog stavljanja na uvid javnosti u velikoj meri zavisi efikasnost kontrole regularnosti procesa privatizacije.

Pouzdanost i pravovremenost u dostavljanju informacija o privatizaciji dobijaju puni smisao tek ako su praćeni objektivnim i profesionalnim vrednovanjem koje treba da rezultira realnom ocenom dosadašnjeg toka privatizacije i što je još važnije, da bude dobra osnova za definisanje sledećih koraka u procesu privatizacije.

[75] Prof. dr Dragana Radenković-Jocić, *Pravni aspekti procesa transformacije preduzeća u Jugoslaviji i Makedoniji*, Ekonomski fakultet u Nišu, Niš, 1998. , str. 35.

LITERATURA

1. Armstrong, G. & Kotler, P. Marketing – An Introduction, 6th Edition, Pearson Education, Inc, Boston, 2003, p.
2. Dr Branjas Zvonko, koordinator projekta, Evropski pokret u Srbiji, *Prema stabilnosti i prospieritetu*, Prometej, Novi Sad.
3. Chevakier M.,MazzalovoG.:Pro-Logo-Brands as a factor of progress, Plagrave Macmillian, New York, 2004
4. Donnely, J., Jr and Skinner.: the New Banker Developing Leadership in a Dynamic Era, Illinois 1989.
5. Đuričin D., Srbija 2007: *Stanje i prioriteti reformi, Institucionalne promene kao determinante privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet, Kragujevac, 2008.
6. Hart S., Murphy J. Robna marka: Novi izvor profita, Clio, Beograd, 2003.
7. Prof. dr Krstić Borko, dekan, *Ekonomske teme*, Ekonomski fakultet u Nišu, Niš, 2008.
8. Prof. dr Petrović Zoran, *Računovodstvena regulativa,* Univerzitet Singidunum, Beograd, 2009.
9. Prof. dr Radenković-Jocić Dragana, *Pravni aspekti procesa transformacije preduzeća u Jugoslaviji i Makedoniji*, Ekonomski fakultet u Nišu, Niš, 1998.
10. Mr Radulović Branislav, *Osnovi budžetskog prava i budžetska kontrola u Crnoj Gori,* Vlada Crne Gore – Uprava za kadrove,Podgorica, 2008.
11. Raičević Božidar, Šuković Danilo, *Ekonomske teme, ekonomska stvarnost SR Jugoslavije (Republike Srbije),* Čigoja, Beograd, 2002.
12. Rakita B., Mitrović I., Brend Menadžment, Savremena administracija, Beograd, 2007.
13. prof. dr Stanojevića V. Ljubiše, listu politika , april 2010. godine, http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Poslanici-ne-znaju-shta-je-revizija.lt.html
14. Stiglitz J., *Whither Reform? Ten Years of Transition*, Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, April 28-30, 1999.
15. Prof. dr Stanišić Milovan, *Revizija*, Univerzitet Singidunum, Beograd.
16. Prof. dr Stanišić Milovan, *Metodologija revizije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2006.
17. Prof. dr Stakić B., Barać, S., *Javne finansije*, Univerzitet Singidunum, 4. izdanje, Beograd, 2009.
18. Mr Stefanović Tatjana, dr Golubović Nataša, *Uticaj globalne finansijske krize na finansijski i realni sektor Srbije*, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, časopis "Ekonomske teme".
19. Soltani, B.: Revizija, MATE, Zagreb, 2009.
20. Prof. dr Stanojević Ljubiša profesor revizije na Univerzitetu „Singidunum", 18.mart 2012. godine http://www.vesti.rs/Ekonomija/Ko-se-jos-plasi-revizora.html
21. Sladović Eugen, Jerovec Leon, *revolucija beogradskog udruženja ekonomista na I Kongresu ekonomista*, 1974.

22. Šuković D., Rezultati i perspektive privatizacije u Srbiji, Ekonomika preduzeća, mart-april, 2006.
23. Tušek, B., Žager, L.: *REVIZIJA*, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb 2007.
24. Vasiljev S., Marketing, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2004.
25. mr Vujaklija Milena, Centar za privatizaciju, *Informacija o privatizaciji na području južnog Banata*, Pančevo, februar 2009.
26. Živković,R., Ponašanje i zaštita potrošača u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2007.

Publikacije:

1. Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji "Sl. glasnik RS", br. 101/2005, 54/2007 i 36/2010
2. Zakonu privatizaciji, „Službeni glasnik RS", br. 38/01, 18/03, 45/05, i 123/071 - dr. Zakon.
3. Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja "Sl. glasniku RS", broj 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010.
4. Uredba o prodaji kapitala i imovine javnim tenderom "Sl. glasnik" RS, br.45/01, 59/03, 110/03
5. Uredba o prodaji kapitala i imovine javnom aukcijom, Član 20, *Sl. glasnik RS", br. 52/2005, 91/2007, 96/2008 i 98/2009*
6. Transparentnost Srbije, *Privatizacija – dokle se stiglo i kuda dalje*, Libra, Beograd, 2004.
7. Međunarodni standardi revizije, prevod sa engleskog jezika, Savez RR Srbije, Beograd 2002.

Linkovi:

1. http://www.scribd.com/doc/693515/revizija-25-pitanja-i-odgovora: *Revizija 25 pitanja i odgovora* (posećen 20.12.2011.)
2. www.ekof.bg.ac.rs/nastava/spec_prob_rev_fin/2010/Revizija2.ppt (posećen 22.04.2010.)
3. http://www.maturskiradovi.net/forum/Thread-nezavisnost-revizije-i-revizora: *Nezavisnost revizije i revizora* (posećen 16.04.2010.)
4. http://analiticar.wordpress.com/2009/04/18/nacela-revizije/: *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)
5. http://analiticar.wordpress.com/2009/04/23/uloga-revizije-u-zadovoljavanju-potreba-najsire-javnosti/, *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)
6. http://wmd.hr/rjecnik-pojmovi-i/web/interna-revizija/: *Rečnik finansijskih pojmova* (posećen 18.01.2012.)
7. http://poslovi.infostud.com/info/opisi-zanimanja/13/Revizor/ (posećen 21.04.2010.)
8. http://analiticar.wordpress.com/2009/04/20/10-zapovesti-obaveznih-za-revizora/, *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)

9. http://analiticar.wordpress.com/2009/04/23/buducnost-revizorske-profesije/, *Analitičar blog – Načela revizije* (posećen 18.04.2010.)
10. http://poslovi.infostud.com/info/opisi-zanimanja/13/Revizor/ (posećen 21.04.2010.)
11. www.ekof.bg.ac.rs/nastava/spec_prob_rev_fin/2010/Revizija2.ppt (posećen 22.04.2010.)
12. http://www.kor.org.rs/registri_preduzeca.asp, *Komora ovlašćenih revizora* (posećen 25.04.2010.)
13. http://www.deloitte.com/view/sr_RS/rs/index.htm (posećen 23.04.2010.)
14. http://www.pwc.com/rs/sr/index.jhtml (posećen 23.04.2010.)
15. http://www.stanisicaudit.rs/indexmain.html (posećen 24.04.2010.)
16. http://www.stanojevicauditing.rs/(posećen 23.04.2010.)
17. www.mfin.gov.rs i www.kor.rs, posećeni 15.04-23.04.2010.
18. http://www.naslovi.net/2009-11-29/blic/drzava-trosi-milijarde-bez-pokrica/1428155, posećen 25.01.2012.
19. http://www.sindikat.rs/ekonomska.htm
20. http://pks.komora.net
21. http://www.sindikat.rs/ekonomska.htm 28.jul 2009.
22. http://www.jedinstveni-sindikat.org.rs/arhiva/2012/17-01.php
23. http://www.naslovi.net/2012-01-17/rtv/dri-zakon-vazi-i-za-djilasa/3104526 17.januar 2012. godine